

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

ERF- GOED BALANS

2017

De Erfgoedbalans biedt het parlement, het erfgoedveld, overheden, wetenschappers en particulieren inzicht in de toestand van het erfgoed en de effecten van het gevoerde rijksbeleid.

ERFGOEDBALANS 2017

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

INLEIDING	12
I. ONROEREND ERFGOED	16
DE ZORG VOOR DE HISTORISCHE OMGEVING	23
Conclusies	28
GEBOUWD ERFGOED	34
Conclusies	41
ARCHEOLOGIE	46
Conclusies	50
II. ROEREND ERFGOED	56
BEHOUD EN BEHEER VAN DE RIJKSCOLLECTIE	61
TOEGANKELIJKHEID	64
KENNIS EN WETENSCHAPPELIJKE FUNCTIE	66
SAMENWERKING	67
FINANCIERING	67
INVOER EN UITVOER CULTUURGOEDEREN	70
MOBIEL ERFGOED	71
Conclusies	73
III. IMMATERIEEL ERFGOED	78
Conclusies	83
IV. HET BEREIK VAN HET ERFGOED	86
Conclusies	93
V. DIGITALISERING EN ERFGOED	96
Conclusies	101
VI. SAMENVATTING EN VOORUITBLIK	104
LITERATUURLIJST	112
VERANTWOORDING	114
COLOFON	120

INLEIDING

De Erfgoedbalans

Volgens de Erfgoedwet, die op 1 juli 2016 van kracht werd, dient de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) elke vier jaar een Erfgoedbalans uit te brengen. Ook in de Omgevingswet is deze verplichting opgenomen. Deze Erfgoedbalans biedt het parlement, het erfgoedveld, overheden, wetenschappers en particulieren inzicht in de toestand van het erfgoed en de effecten van het gevoerde riksbeleid.

Deze Erfgoedbalans is de eerste balans onder de nieuwe Erfgoedwet.¹ Aan de orde komen zowel het roerende erfgoed, zoals museale collecties en mobiel erfgoed, als het onroerende erfgoed, zoals gebouwde en archeologische monumenten en het cultuurlandschap. Het immateriële cultureel erfgoed krijgt apart aandacht. Ook overstijgende thema's als het bereik van het erfgoed en digitalisering komen aan de orde in afzonderlijke hoofdstukken.

De Erfgoedbalans is grotendeels gebaseerd op gegevens uit de Erfgoedmonitor van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De Erfgoedmonitor is een website met indicatoren over de staat en voorraad van het erfgoed. Deze indicatoren zijn gebaseerd op gegevens van instanties uit het erfgoedveld, de Erfgoedinspectie, het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en onderzoek van de RCE zelf. De vierjaarlijkse Erfgoedbalans geeft een verdieping en een duiding aan deze feiten en cijfers in relatie tot het gevoerde beleid en de verantwoordelijkheid die de minister van OCW heeft voor het erfgoed.

Bij het schrijven van deze Erfgoedbalans is dankbaar gebruik gemaakt van de bijdrage en inzichten van de in de 'Verantwoording' genoemde organisaties.

Het belang van het erfgoed

De Erfgoedwet definieert cultureel erfgoed als "uit het verleden geërfde materiële en immateriële bronnen. Bronnen die in de loop van de tijd door de mens tot stand zijn gebracht of zijn ontstaan uit de wisselwerking tussen mens en omgeving. Bronnen die mensen identificeren als een weerspiegeling en uitdrukking van voortdurend ontwikkelende waarden, overtuigingen, kennis en tradities, en die aan hen en toekomstige generaties een referentiekader bieden."

Cultureel erfgoed is de bron van het verhaal over de geschiedenis van Nederland: het maakt het verleden zichtbaar en versterkt zo ons cultureel en historisch besef en daarmee onze identiteit. Het biedt ankerpunten om het heden te begrijpen en om over de toekomst na te denken. Cultureel erfgoed is daarmee ook een inspiratiebron voor vernieuwing in vormgeving, beeldende kunst en bij ruimtelijke ontwikkelingen. Zo is in de besluitvorming over onze leefomgeving de aandacht voor cultureel erfgoed niet meer weg te denken. Cultureel erfgoed is bovendien van economische waarde. Musea, historische binnensteden en sites die op de UNESCO-lijst van werelderfgoederen staan, trekken jaarlijks vele duizenden toeristen uit binnen- en buitenland en vormen daarmee een belangrijke bron van inkomsten. Daarbij komt dat ook investeerders worden aange trokken door een omgeving die uit het oogpunt van cultureel erfgoed aantrekkelijk is. Ondernemers en werk nemers vestigen zich graag op plekken waar zij kunnen genieten van de schoonheid van kunst en erfgoed.

De zorg voor het cultureel erfgoed is ontstaan in de negentiende eeuw. Victor de Stuers hekelde in zijn artikel 'Holland op zijn smalst' uit 1873 de verwaarlozing van het nationale cultureel erfgoed en de gebrekkige huisvesting van de Nederlandse musea.

1. *Aan deze Erfgoedbalans zijn de volgende balansen vooraf gegaan: Archeologiebalans 2002, Rijkdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 2002; Uit balans: wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort, 2006; De Collectiebalans, Instituut Collectie Nederland, 2008; Erfgoedbalans 2009: archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009.*

De overheid ging daarop over tot daden, waardoor de 'monumenten van geschiedenis en kunst' konden bijdragen aan de nieuwe Nederlandse staat en samenleving. Daarnaast ontstonden talloze particuliere initiatieven om cultureel erfgoed te behouden en toegankelijk te maken.

In de afgelopen honderdvijftig jaar kreeg de zorg voor het cultureel erfgoed vooral vorm vanuit een grote bezorgdheid over wat er verloren ging door modernisering, industrialisatie en stadsuitbreiding en -vernieuwing. Tegenwoordig is door de jarenlange betrokkenheid en inzet van velen de zorg voor het cultureel erfgoed een gevestigd en breed onderschreven belang geworden. In brede kring is het besef gegroeid dat ons cultureel erfgoed een belangrijke maatschappelijke waarde vertegenwoordigt waaraan aandacht moet worden geschonken. Niet alleen om het te behouden, maar ook om het toegankelijk te maken, er kennis van te nemen en te benutten bij de verdere ontwikkeling van ons land.

De zorg voor het erfgoed

Bij de zorg voor het erfgoed is een groot aantal partijen betrokken. Behalve het Rijk dragen provincies, gemeenten, eigenaren, private partijen en erfgoedinstellingen bij aan het behoud, beheer en het toegankelijk maken van erfgoed. Particuliere eigenaren spelen een belangrijke rol bij de restauratie en het beheer van gebouwde monumenten. Verzamelaars brengen niet alleen collecties tot stand maar presenteren en beheren deze ook in zelf gestichte musea. Ook marktpartijen, zoals restauratie- en archeologische onderzoeksbedrijven, dragen bij aan het behoud en beheer van erfgoed. Private en publieke fondsen kennen gericht subsidies toe voor de erfgoedzorg.

De centrale beleidsdoelstelling van het Rijk voor zowel onroerend als roerend erfgoed is het behoud en de toegankelijkheid ervan. Deze doelstelling komt voort uit de verantwoordelijkheden die de Wet op het specifiek cultuurbeleid, de Erfgoedwet en diverse internationale verdragen bij de minister van OCW leggen. In het geval van onroerend erfgoed investeert het Rijk daarom in het onderhoud en de restauratie van gebouwde en archeologische monumenten en stimuleert het Rijk dat bij ruimtelijke planvorming rekening wordt gehouden met de cultuurhistorie. Ten aanzien van roerend erfgoed bevordert het Rijk het behoud, het zorgvuldige beheer en de publieke toegankelijkheid van museale collecties. Ook heeft het Rijk met betrekking tot het immateriële erfgoed een aantal taken op zich genomen, zoals het opstellen van een nationale inventaris.

Het eerste hoofdstuk van deze Erfgoedbalans gaat over het onroerend erfgoed. Daarna komen in achtereenvolgende hoofdstukken het roerend erfgoed, het immateriële erfgoed, het bereik van het erfgoed en het onderwerp digitalisering aan de orde. Het laatste hoofdstuk van deze balans bevat een samenvatting en geeft twee belangrijke beleidsthema's voor de toekomst aan: de energietransitie en de veranderende bevolkingssamenstelling.

ON ROE REND

Nederland heeft een grote en gevarieerde collectie **onroerend erfgoed**, waaronder woonhuizen, kerken, kloosters, kastelen, buitenplaatsen en boerderijen, en groen erfgoed zoals tuinen en parken. Ook is Nederland rijk aan archeologische monumenten en vindplaatsen uit verschillende perioden van onze geschiedenis, zowel op land als onder water.

ERF
GOED
I.

ONROEREND ERFGOED

Nederland heeft een grote en gevarieerde collectie onroerend erfgoed, waaronder woonhuizen, kerken, kloosters, kastelen, buitenplaatsen en boerderijen, en groen erfgoed zoals tuinen en parken. Ook is Nederland rijk aan archeologische monumenten en vindplaatsen uit verschillende perioden van onze geschiedenis, zowel op land als onder water. Daarnaast zijn er de waardevolle stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschappen zoals de Beemster.

Aan het einde van de 19e eeuw leidde de bezorgdheid over het verlies aan gebouwd erfgoed als gevolg van modernisering, industrialisatie en stadsuitbreiding, tot het ontstaan van de monumentenzorg. Toch duurde het nog tot 1961 voordat de eerste Monumentenwet het licht zag. In een wijziging van deze wet in 1988 werden belangrijke verantwoordelijkheden voor de monumentenzorg bij de gemeentelijke overheden belegd. Een nieuwe stap in het monumentenbeleid werd gezet eind jaren negentig. In de Nota Belvedere uit 1999 werd onder het motto 'behoud door ontwikkeling' de nadruk gelegd op de meerwaarde die cultureel erfgoed kan hebben bij de inrichting van de leefomgeving. De beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo)², de Visie Erfgoed en Ruimte³, de Erfgoedwet⁴ en de nieuwe Omgevingswet, die naar verwachting in 2019 in werking zal treden, bouwen hierop voort. In dat verband mag ook de Wet op de archeologische monumentenzorg (2008) niet onvermeld blijven, omdat deze niet alleen een belangrijke impuls heeft gegeven aan de zorg voor het archeologisch erfgoed, maar vooral ook aan de inbedding van onroerend erfgoed in ruimtelijke wetgeving, zoals die nu gemeengoed is. De erkenning van het belang van cultureel erfgoed voor de identiteit en de aantrekkelijkheid van onze leefomgeving, wordt tegenwoordig dan ook breed gedeeld. De maatschappelijke betekenis en de herinnerings- en belevenswaarde hebben daarbij aan belang gewonnen ten opzichte van de meer traditionele benadering waarin vooral de wetenschappelijke en architectuurhistorische waarde van het onroerende erfgoed centraal staan.

De verantwoordelijkheid van de riksoverheid

Van oudsher – en mede op grond van internationale erfgoedverdragen – zet het Rijk in op het behoud van het onroerend erfgoed voor toekomstige generaties.⁵ In bepaalde gevallen neemt het Rijk directe verantwoordelijkheid voor het erfgoed, zoals bij de subsidiëring van de instandhouding van rijksmonumenten. Daarnaast heeft het Rijk een stelselverantwoordelijkheid, waarbij voor de invulling en uitvoering een beroep wordt gedaan op medeoverheden, particulieren en (markt)partijen, om gezamenlijk de zorg voor het behoud van ons onroerende erfgoed te dragen. Het gaat daarbij naast de zorg voor het gebouwde erfgoed ook om de zorg voor archeologie en landschap.

Sinds de decentralisatie van de monumentenzorg in 1988 is een belangrijke rol weggelegd voor gemeenten. Zij dragen de zorg voor de verlening van de vergunningen voor wijzigingen van rijksmonumenten. Zij zijn er ook verantwoordelijk voor dat in de ruimtelijke ordening zorgvuldig met cultureel erfgoed wordt omgegaan. Ook de provincies hebben deze verantwoordelijkheid, maar dan vooral op het bovenregionale niveau. Als gebiedsregisseurs stellen zij verordeningen op en wijzen zij (sinds 2012) restauratiemiddelen toe. Veel gemeenten en ook een aantal provincies wijzen zelf gemeentelijke, respectievelijk provinciale monumenten aan. Gemeenten en provincies stimuleren ook herbestemming van gebouwd erfgoed.

Toezicht en handhaving met betrekking tot het onroerend erfgoed zijn de laatste jaren sterk in beweging geweest. De toezichtsrol van de Erfgoedinspectie is voor een groot deel overgenomen door de provincies. Dit gebeurde in het kader van de rijksbrede operatie van specifiek naar generiek toezicht. De Erfgoedinspectie richt zich nu meer op toezicht op het functioneren van het stelsel. Ook de Erfgoedmonitor biedt informatie die zicht geeft op het functioneren van het stelsel.

2. Ministerie van OCW (2009)
3. Ministerie van OCW (2011)
4. OCW (2015a). *De Erfgoedwet verving de Monumentenwet van 1988, de wet verzelfstandiging rijksmuseale diensten, de wet tot behoud van het cultuurbezit, de wet op teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied, de uitvoeringswet van het UNESCO-verdrag 1970 over illegale handel, en de regeling beheer museale voorwerpen. Daar waar de wet tot verandering heeft geleid, is dit aangegeven in de tekst.*

5. Raad van Europa: *Overeenkomst inzake het behoud van het architectonische erfgoed van Europa, Granada 1985 (Verdrag van Granada); Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien), Valletta 1992 (Verdrag van Valletta); Europees landschapsverdrag, Florence 2000. Unesco: Overeenkomst inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed van de wereld, 1972 (Werelderfgoedverdrag).*

Ondersteuning met kennis wordt geboden door organisaties als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de provinciale steunpunten monumentenzorg en archeologie, het Nationaal Restauratiefonds, gemeenten, lokale monumentencommissies en door de vele historische en archeologische verenigingen die ons land rijk is. Ook de markt, in de vorm van restauratiebedrijven en archeologische opgravingen- en onderzoeksburseus, speelt een belangrijke rol bij de zorg voor gebouwd en archeologisch erfgoed.

Hoe geeft het Rijk invulling aan zijn verantwoordelijkheid?

De instrumenten die het Rijk inzet voor het behoud van onroerend erfgoed zijn wet- en regelgeving, bestuurlijke afspraken, subsidies voor onderhoud, restauratie en herbestemming van monumenten en het stimuleren van kennis en informatievoorziening. Het huidige beleid staat in de MoMo-beleidsbrief uit 2009. Van belang zijn ook de Erfgoedwet, die inmiddels in werking is getreden en de Omgevingswet.

Modernisering Monumentenzorg

In de MoMo-beleidsbrief is geconstateerd dat het erfgoedbelang vaak als een hindernis werd ervaren, met name binnen de ruimtelijke ordening, wat een goede behartiging van dat belang in de weg stond. Erfgoedzorg was in de regel objectgerichte zorg. Dit terwijl er juist een maatschappelijke behoefte zichtbaar werd aan een bredere benadering van het erfgoed, met aandacht voor de aspecten identiteit, ruimtelijke kwaliteit en herkenbaarheid. Hiermee werd aangesloten bij de toegenomen betekenis van erfgoed in de dagelijkse leefomgeving. De MoMo-beleidsbrief stelde verder dat de objectzorg moderner en eenvoudiger vormgegeven moet worden en meer recht moet doen aan de positie van de eigenaar van het monument.

MoMo ging uit van een drietal pijlers: ten eerste de borging van het erfgoedbelang in de ruimtelijke ordening, ten tweede het vereenvoudigen van de regelgeving en als derde pijler het bevorderen van de herbestemming van monumentale panden.

CULTUURHISTORISCHE BELANGEN MEEWEGEN IN DE RUIMTELIJKE ORDENING: INTEGRALE AFWEGING, RUIMTELIJKE ORDENING, REKENING HOUDEN MET CULTUREEL ERFGOED, KWALITEIT VAN DE LEEFOMGEVING, MINDER REGELS, VISIE ERFGOED EN RUIMTE, BESLUIT RUIMTELIJKE ORDENING, RESTAURATIE ALS GEBIEDSONTWIKKELING.

Cultureel erfgoed is overal aanwezig in onze leefomgeving en dient – net als andere belangen – meegenomen te worden bij ruimtelijke plannen en ontwikkelingen. Een belangrijke maatregel die werd aangekondigd om dit te realiseren was de aanpassing van het Besluit ruimtelijke ordening, die gemeenten verplicht om bij het opstellen van bestemmingsplannen rekening te houden met cultureel erfgoed. Ook werd aangekondigd dat het Rijk het erfgoedbelang op nationaal niveau zou vastleggen in een structuurvisie.

Verder werd aangekondigd dat een aantal gebieden uit de wederopbouwperiode (1940–1965) zou worden geselecteerd en beschermd via de ruimtelijke ordening. Hiermee werd beoogd de aandacht te vestigen op waardevolle gebieden uit de meer recente geschiedenis.

KRACHTIGER EN EENVOUDIGER REGELGEVING: EIGENAAR CENTRAAL, BEPERKT AANWIJZEN VAN NIEUWE MONUMENTEN, MINDER REGELS, VEREENVOUDIGING PROCEDURES, WEDEROPBOUWPERIODE, KWALITEITSNORMEN VOOR RESTAURATIE, STRUCTUREEL INSTANDHOUDINGSBUDGET, SOBER EN DOELMATIG ONDERHOUD, WERKENDERWIJS VERBETEREN REGISTER, VERGUNNINGVRIJE ACTIVITEITEN, KENNISINFRASTRUCTUUR.

In de beleidsbrief MoMo werd geconstateerd dat het systeem van de subsidiëring van rijksmonumenten en van de vergunningverlening voor eigenaren complex en belastend was. Ingezet werd op vereenvoudiging van regels en op lastenverlichting. Uiteraard mocht vereenvoudiging niet ten koste gaan van kwaliteit. Om deze reden werd in de beleidsbrief ook het belang benadrukt van het ontwikkelen van kwaliteitsnormen voor restauratie.

HERBESTEMMING: VOORKOMEN VAN LEEGSTAND, PASSEND GEBRUIK, HAALBAARHEIDS-ONDERZOEK, WIND- EN WATERDICHT, PROGRAMMA HERBESTEMMING, TRANSFORMATIE, GEBIEDSOPGAVE

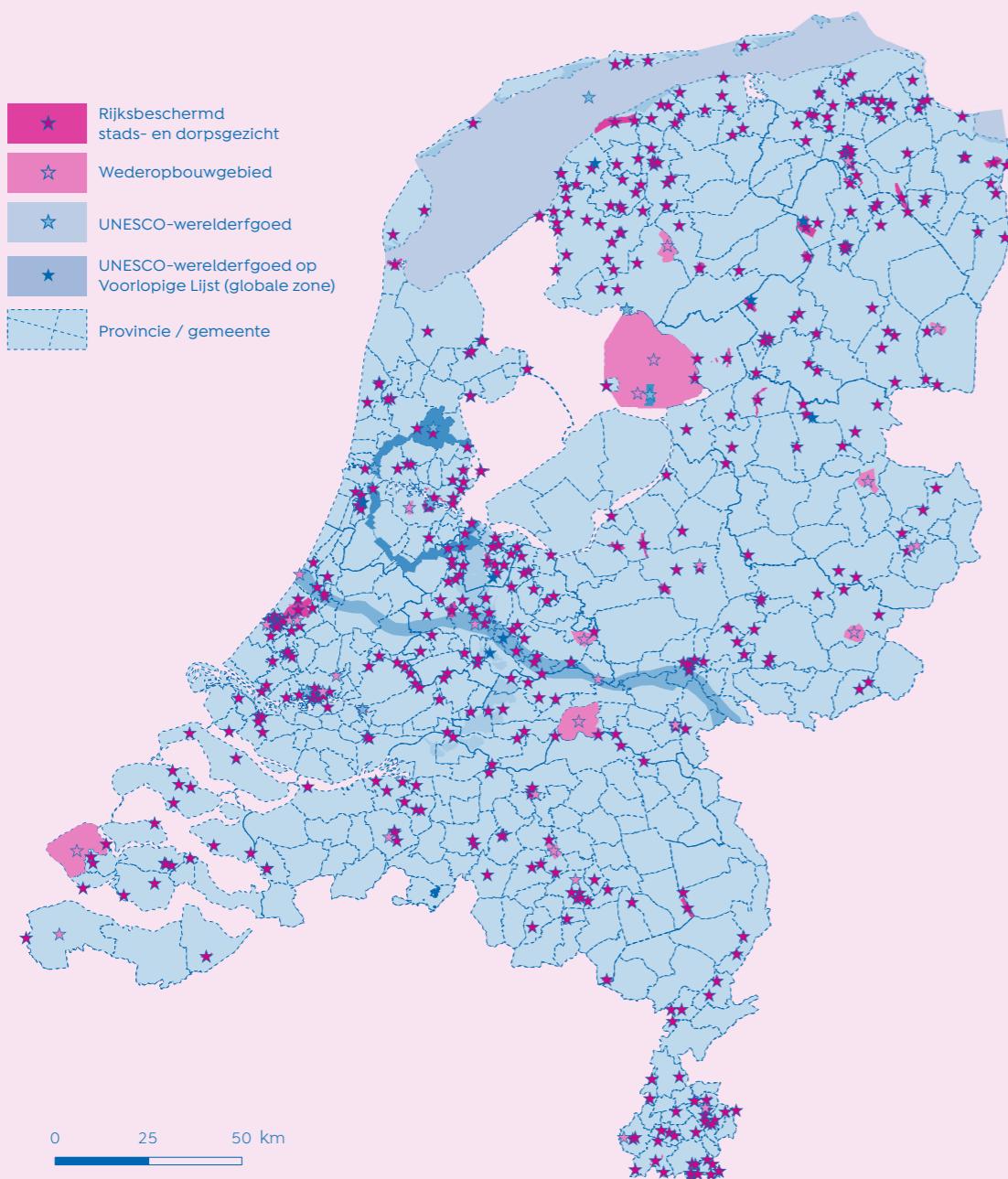
Met de verandering van onze samenleving, verandert ook het gebruik van gebouwen, complexen, terreinen en landschappen. In de beleidsbrief werd geconstateerd dat veel gebouwen, waaronder kerken, kloosters en industriële complexen, hun functie zouden gaan verliezen of inmiddels al hadden verloren. Passend gebruik werd voor het voortbestaan van het erfgoed als essentieel gezien. De beleidsdoelstelling was om bij deze veranderopgave de cultuurhistorische waarde een belangrijke rol te geven. Hiertoe werd een tweetal subsidieregelingen ter bevordering van herbestemming en een programma herbestemming bij de RCE aangekondigd.

Erfgoedwet en Omgevingswet
Met de Erfgoedwet is nu één samenhangende wet voor het cultureel erfgoed voorhanden. De Erfgoedwet bevat daarbij met name bepalingen over de aanwijzing van erfgoed als beschermd erfgoed, zoals de aanwijzing van rijksmonumenten, en regels ter ondersteuning van behoud van erfgoed via onder meer subsidies en laagrentende leningen voor restauratie en instandhouding. De regels over de omgang met onroerend erfgoed zijn voor een groot deel vastgelegd in de Omgevingswet.⁶ Dit betreft bijvoorbeeld regels over vergunningverlening bij wijziging van rijksmonumenten en het borgen van de waarden van door het Rijk beschermd stads- en dorpsgezichten in het Omgevingsplan.⁷ De opdracht aan gemeenten om rekening te houden met cultureel erfgoed zal expliciet in de onderliggende regelgeving van de Omgevingswet worden opgenomen. De Erfgoedwet en de Omgevingswet zorgen in samenhang voor een wettelijke basis voor de zorg voor het cultureel erfgoed en integratie daarvan in het ruimtelijke domein.

De volgende paragrafen gaan in op de realisatie van de beleidsdoelen uit de MoMo-pijlers, waarbij achtereenvolgens de zorg voor de historische omgeving, het gebouwd erfgoed en het archeologisch erfgoed aan de orde komen.

6. Ministerie van IenM (2016)
7. Met de Omgevingswet zal het huidige bestemmingsplan worden vervangen door het Omgevingsplan.

Beschermde stads- en dorpsgezichten, wederopbouwgebieden en UNESCO-werelderfgoed in Nederland

Werelderfgoed dat is gelegen in Caribisch Nederland is niet weergegeven op deze kaart.
Het betreft de historische binnenstad van Willemstad op Curaçao (geplaatst in 1997)
en het plantagesysteem van West-Curaçao, het Bonaire National Marine Park en het eiland Saba (allen op de voorlopige lijst).

Bron: RCE

DE ZORG VOOR DE HISTORISCHE OMGEVING

De historische omgeving omvat cultuurlandschappen, stads- en dorpsgezichten, werelderfgoedgebieden en wederopbouwgebieden. De zorg voor de historische omgeving is vooral decentraal, via ruimtelijke wetgeving, geregeld.⁸ In enkele bijzondere gevallen heeft het Rijk een grotere verantwoordelijkheid, zoals voor de werelderfgoederen. Voor het overgrote deel valt de zorg voor de historische omgeving echter toe aan provincies en gemeenten. Dit geldt ook voor de bescherming van cultuurlandschappen en voor de door het Rijk aangewezen stads- en dorpsgezichten.

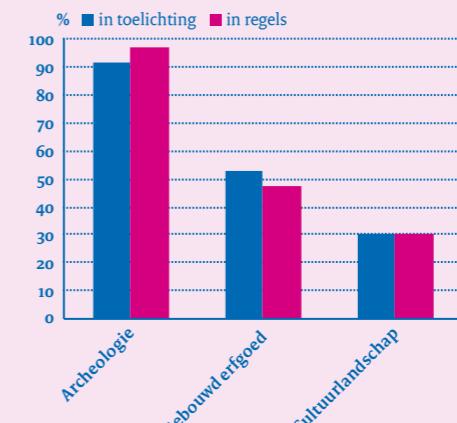
De zorg voor de historische omgeving is verankerd in het Besluit ruimtelijke ordening (Bro), dat sinds 2012 geldt. Daarnaast is met het vaststellen van de interdepartementale Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (SVIR) in 2012 het cultureel erfgoed als een van de nationale belangen vastgelegd. Met de SVIR, maar vooral met de Visie Erfgoed en Ruimte, is een impuls gegeven aan de bescherming en de gebiedsgerichte en ontwikkelingsgerichte omgang met onze historische omgeving. Met deze twee nota's is invulling gegeven aan het voornehmen uit MoMo om te komen tot een structuurvisie voor het cultureel erfgoed.

Cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening

De aandacht voor cultureel erfgoed in het ruimtelijk domein is de afgelopen jaren toegenomen. Uit recent onderzoek van DSP blijkt dat gemeenten bij het opstellen van bestemmingsplannen rekening houden met cultureel erfgoed. Archeologie blijkt beter ingebetekend in bestemmingsplannen dan het gebouwd erfgoed (waaronder stads- en dorpsgezichten), dat op zijn beurt weer beter wordt meegenomen dan cultuurlandschappelijke waarden.⁹ Dit geldt zowel voor de aandacht voor deze aspecten in de toelichting bij bestemmingsplannen als voor de vertaling naar juridisch

bindende regels. Uit de monitor van de Erfgoedinspectie blijkt dat van juridische borging van archeologie in 91% van de gevallen geheel en in 4% van de gevallen gedeeltelijk sprake is.¹⁰ Alhoewel in het onderzoek van DSP een relatief klein aantal (36) bestemmingsplannen is onderzocht, komt het beeld overeen met eerdere onderzoeken naar de borging van cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening.¹¹ De groei van de aandacht voor cultureel erfgoed bij het opstellen van bestemmingsplannen lijkt wel af te vlakken.¹² Voor de archeologie geldt dat de uitkomsten ook in lijn zijn met onderzoek van RAAP, dat aantoont dat het streven in de archeologie naar ‘behoud-in-situ’ vorm krijgt.¹³ Dat het gebouwd erfgoed achterblijft bij de archeologie houdt mogelijk verband met feit dat de archeologie al sinds de jaren negentig van de vorige eeuw vast aandachtspunt is bij het opstellen van bestemmingsplannen.¹⁴ Voor gebouwd erfgoed houdt dit mogelijk ook verband met de omstandigheid dat dit erfgoed nog vaak via sectorale wetgeving en via gemeentelijke verordeningen wordt beschermd en daardoor minder zichtbaar is in bestemmingsplannen. Voor cultuurlandschappen is op gemeentelijk niveau nog onvoldoende aandacht.

Figuur 1: Rekening houden met cultureel erfgoed in bestemmingsplannen

Bron: DSP (2016a)

8. Zie ook de brief van de staatssecretaris van Economische Zaken aan de Tweede Kamer over het natuurbeleid, Ministerie van EZ (2016)
9. DSP-groep (2016a)
10. Erfgoedinspectie (2016a)
11. Haskoning (2008), Rigo (2011), Andersson Elffers Felix (2010), Erfgoedinspectie (2011), Erfgoedinspectie (2013a), Erfgoedinspectie (2015a), Erfgoedinspectie (2016a).
12. Er is veel onderzoek gedaan naar cultureel erfgoed in het afwegingsproces van de ruimtelijke ordening, maar vaak vanuit verschillende perspectieven en met behulp van verschillende indicatoren. Dat bemoeilijkt de vergelijking van de beschikbare cijfers.
13. RAAP, Archeologisch Adviesbureau (2013) en (2015)
14. De wettelijke basis voor het rekening houden met (te verwachten) archeologische monumenten bij het opstellen van bestemmingsplannen werd gelegd in de Wet op de archeologische monumentenzorg die in 2008 in werking trad. Uit onder meer Haskoning (2008) bleek dat gemeenten en ook provincies al in de jaren daarvoor op deze wetgeving hadden geanticipeerd.

In het DSP-onderzoek is voor een beperkt aantal (24) gemeenten ook gekeken naar de uitvoeringspraktijk. Daarbij valt vooral de grote variëteit op als het gaat om de wijze van invulling en het gebruik van instrumenten (beleid, bestemmingsplan, advies, structuurvisie, vergunningverlening, toezicht, handhaving). Het blijkt dat alle onderzochte gemeenten in een voortdurend proces zitten om cultuurhistorische waarden in beeld te brengen. In de meeste gevallen hebben gemeenten ook beleid gemaakt voor erfgoed (al dan niet in de vorm van waardenkaarten), eigenstandig of geïntegreerd in het ruimtelijk beleid. Bij de toetsing van vergunningen valt op dat de voorschriften bij het bestemmingsplan vaak leidend zijn bij de beoordeling en dat andere beleidsstukken niet altijd geraadpleegd worden. Toch gaat het volgens de gemeenten eigenlijk altijd goed: er is geen sprake van dat er vergunningen worden verleend zonder dat rekening is gehouden met cultuurhistorische waarden. In het onderzoek is niet specifiek gekeken naar onderzoekseisen die kunnen worden gesteld in het kader van de vergunningverlening door een gemeente. Gegevens hierover zijn wel vorhanden: de monitor van de Erfgoedinspectie laat zien dat gemeenten aangeven in 84% van de gevallen een afweging te maken of bouwhistorisch onderzoek nodig is.¹⁵

Dat er een grote variëteit is bij de invulling van de gemeentelijke erfgoedaak is niet vreemd, omdat gemeenten aanzienlijke ruimte hebben om invulling te geven aan hun erfgoedaak. Een deel van de ondervraagde gemeenten geeft aan behoefte te hebben aan good practices van andere gemeenten. Daar kan aan toe worden gevoegd dat de verwachting is dat de komende jaren gemeenten als gevolg van de invoering van de Omgevingswet behoefte zullen hebben aan ondersteuning met kennis.¹⁶ IPO en OCW verkennen samen met de VNG de behoefte bij gemeenten en betrekken daarbij de federatie grote monumentengemeenten en de steunpunten monumentenzorg en archeologie.

Visie Erfgoed en Ruimte en het uitvoeringsprogramma

Het Rijk stimuleert de gebiedsgerichte omgang met onze historische omgeving met de Visie Erfgoed en Ruimte (VER). Het Rijk werkt daarbij samen met andere partijen om zorgvuldig om te gaan met het cultureel erfgoed en hier gebruik van te maken bij ruimtelijke opgaven om zo het karakter van Nederland zichtbaar te houden en voor draagvlak te zorgen. Een uitvoeringsprogramma maakt onderdeel uit van de VER. In dat kader zijn in de periode 2012-2016 ruim 150 projecten uitgevoerd, samen met meer dan 350 partners, met als doel ruimtelijke vraagstukken op het gebied van economie, waterveiligheid, recreatie en duurzaamheid te verbinden met cultureel erfgoed.¹⁷ De resultaten en de kennis uit deze (voorbij)projecten zijn toegankelijk gemaakt voor derden. Er is binnen de projecten samengewerkt met bedrijven en bureaus (65%), erfgoed- en landschapsinstellingen (18%), overheden (11%) en kennisinstituties (6%). Het VER-programma is voor de periode 2017 – 2018 verlengd.

Beschermde stads- en dorpsgezichten en wederopbouwgebieden

Nederland kent 470 rijksbeschermde stads- en dorpsgezichten.¹⁸ Het rechtsgesvolg van een aanwijzing is dat de gemeente een bestemmingsplan opstelt dat recht doet aan de cultuurhistorische waarden, zodat daar bij ruimtelijke ontwikkelingen rekening mee kan worden gehouden en daarop voortgebouwd kan worden. Het is lastig om vast te stellen in welke mate dit ook gebeurt. Een indicatie vormt de verkenning die in 2016 door de RCE is uitgevoerd. Uit een vergelijking van kaartmateriaal kon worden afgeleid dat er veranderingen hebben plaatsgevonden, maar op dit moment kunnen hier nog geen kwalitatieve uitspraken aan worden verbonden, omdat wijzigingen zowel tot verstoring als tot versterking van de cultuurhistorische waarden kunnen leiden.¹⁹

15. Erfgoedinspectie (2016a)
16. DSP-groep (2016c)
17. Het gaat om ‘unieke’ partners waar in het kader van uitvoeringsprojecten een financiële relatie mee bestaat.
18. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2016
19. Het gaat hier om een vergelijking van topografische kaarten 1:10.000 van 2011 en 2015 en gegevens uit de BAG (Basisregistraties Adressen en Gebouwen). Dit onderzoek wordt in het kader van de Erfgoedmonitor uitgevoerd.

Het Rijk heeft in het kader van de uitvoering van de MoMo-beleidsbrief dertig gebieden uit de Wederopbouwperiode (1940 – 1965) geselecteerd die van groot cultuurhistorisch belang zijn. Het doel is om deze gebieden als representanten van de Wederopbouwperiode in de toekomstige inrichting van Nederland herkenbaar te houden en om tegelijkertijd meer publieke aandacht voor het erfgoed uit deze periode te krijgen. Samen met betrokken gemeenten wordt ingezet op een ontwikkelingsgerichte bescherming van deze gebieden in bestemmingsplannen. Een intentieverklaring daartoe tussen het Rijk en betrokken gemeenten is in november 2016 ondertekend.²⁰ Medio 2016 waren in dertien van de dertig gevallen de kernkwaliteiten van de wederopbouwgebieden geheel of gedeeltelijk in het bestemmingsplan opgenomen. De verwachting is dat dit de komende jaren verder zal toenemen in de wetenschap dat voor 24 van de 30 wederopbouwgebieden nu al geldt dat deze expliciet of gedeeltelijk onderdeel uitmaken van het gemeentelijk beleid.²¹

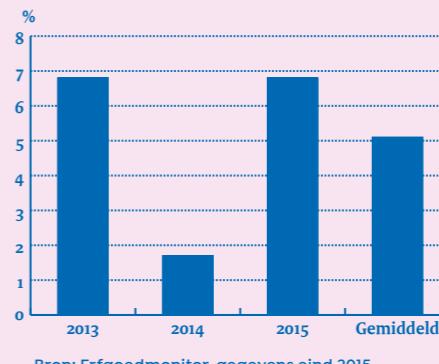
Uit een nulmeting van Motivation blijkt dat de bekendheid van wederopbouwwijken groot is. Van de ondervraagde Nederlanders is 70% bekend met één of meerdere wederopbouwwijken en 64% van de ondervraagden herkent het onderscheidende karakter van deze wijken.²² Hoewel 43% van de ondervraagden aangeeft dat de wijken behouden moeten blijven, geeft twee derde van de ondervraagden aan dat de wijken flink vernieuwd moeten worden.

Werelderfgoedgebieden

Werelderfgoed is cultureel en natuurlijk erfgoed dat vanwege zijn uitzonderlijke universele waarde is geplaatst op de Werelderfgoedlijst van UNESCO. Nederland telt op dit moment tien werelderfgoederen. De twee meest recente toevoegingen zijn de Grachtengordel van Amsterdam (2010) en de Van Nelle Fabriek (2014). Nederland heeft de ambitie om de komende jaren nog acht erfgoederen voor te dragen voor de Werelderfgoedlijst.²³ In januari 2017 zijn door Nederland en België de Koloniën van Weldadigheid voor nominatie voorgedragen.

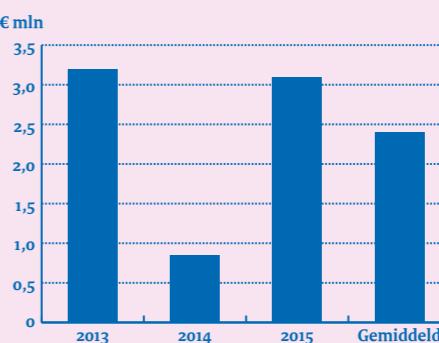
Nederland heeft op grond van het wereld-erfgoedverdrag de plicht de uitzonderlijke universele waarden van de Nederlandse werelderfgoederen in stand te houden, het publieksbereik te bevorderen en samen te werken met andere lidstaten. De verantwoordelijkheid voor de instandhouding en bevordering van publieksbereik ligt daarbij primair bij de *stakeholders*. Dit zijn doorgaans de eigenaren of de gemeentelijke of provinciale overheden. Het Rijk biedt met wet- en regelgeving en door inzet van financiële middelen ondersteuning voor de instandhouding en voor publieksbereik. Eigenaren van werelderfgoed krijgen sinds 2013 voorrang bij de toekenning van instandhoudingssubsidies door het Rijk. Tot eind 2015 doen eigenaren van werelderfgoed een beroep op 5% van het beschikbare budget voor instandhouding van monumenten.

Figuur 2: Instandhoudingssubsidie voor werelderfgoed in de periode 2013 – 2015 in procenten

Bron: Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015

Figuur 3: Instandhoudingssubsidie voor werelderfgoed in de periode 2013 – 2015 in euro's

Bron: Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015

20. Voor het dorp Nagele is in 2013 al een convenant gesloten met de gemeente.

21. Erfgoedmonitor, gegevens medio september 2016

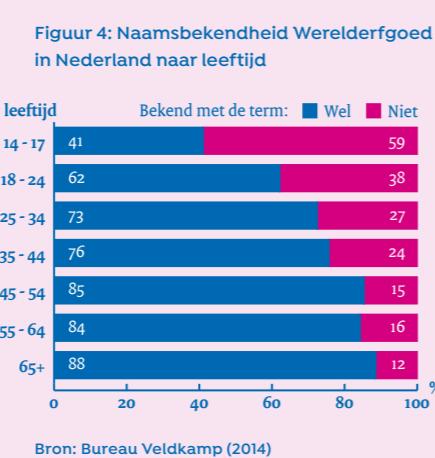
22. Motivation research and strategy (2014)

23. Ministerie van OCW (2015b)

Uit een evaluatie van Royal Haskoning DHV komt naar voren dat het beschikbare juridische instrumentarium voldoende mogelijkheden biedt om de Nederlandse wereldergoederen te beschermen.²⁴ De vindbaarheid en eenduidigheid van deze regels op nationaal niveau is volgens het onderzoeksureau wel een aandachtspunt. De uitzonderlijke universele waarden van de aangewezen Nederlandse wereldergoederen zijn tot nu toe goed in stand gehouden, zo wordt geconstateerd in de periodieke rapportage aan UNESCO.²⁵ Bij één van de wereldergoederen, Schokland, staat de unieke universele waarde van het bodemarchief evenwel onder druk door de stand van het grondwaterpeil. Betrokken partijen zijn in overleg om hiervoor een passende oplossing te vinden.

De *siteholders* geven samen met de koepelorganisatie Stichting Werelderfgoed Nederland en het Werelderfgoedpodium invulling aan de verdragsdoelstelling op het gebied van publieksbereik en educatie. Het Rijk ondersteunt dit met een structurele subsidie aan de Stichting Werelderfgoed Nederland. Via de VER is een extra impuls aan de instandhouding en het publieksbereik van werelderfgoed gegeven. In dit kader zijn in totaal 47 projecten ondersteund, variërend van bezoekerscentra en bewegwijzering tot het opstellen van een gezamenlijke aanpak met de *siteholders* voor communicatie en toerisme.

Uit een nulmeting van de naamsbekendheid van werelderfgoed blijkt dat acht op de tien volwassen Nederlanders wel eens van de term werelderfgoed heeft gehoord. De bekendheid onder jongeren is minder groot: zes op de tien middelbare scholieren heeft hier nog nooit van gehoord.²⁶ Om die reden worden diverse initiatieven ontsplooid, ook voor jongere kinderen: een uitzending van Klokhuis haalde bijvoorbeeld hoge kijkcijfers en op de hieraan gekoppelde publieksdag kwamen veel bezoekers af, voornamelijk kinderen. De Waddenzee, de Grachtengordel en het molencomplex Kinderdijk-Elshout, zijn de drie bekendste en meest bezochte Nederlandse werelderfgoederen. 34% van de Nederlanders heeft wel eens een Nederlands Werelderfgoed bezocht.

Op internationaal vlak werkt Nederland samen met de andere lidstaten van het UNESCO-werelderfgoedverdrag en ondersteunt Nederland met het Netherlands Fund in Trust andere landen in het opzetten en uitvoeren van werelderfgoedbeleid.

Herbestemming

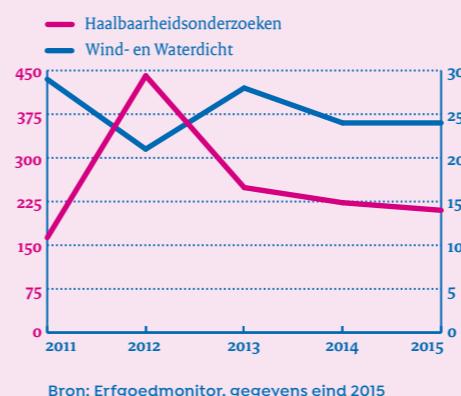
Door het verdwijnen van bestaande functies van monumentale gebouwen, waaronder de religieuze functie van vele kerken, dreigt leegstand en is zelfs sloop op termijn niet uit te sluiten. Herbestemming is dan ook nodig om het voortbestaan van deze gebouwen mogelijk te maken. Ter bevordering van herbestemming is een aantal instrumenten ingezet. Het gaat hierbij om financiële instrumenten en om kennisontwikkeling via het Nationaal Programma Herbestemming en de VER.

Om herbestemming te stimuleren zijn twee subsidieregelingen in het leven geroepen.²⁷ Het gaat om een regeling voor het wind- en waterdicht maken van (leegstaande) monumenten ter voorkoming van verder verval en een regeling voor haalbaarheidsonderzoek naar herbestemming van monumenten. Vanaf 2011 tot en met 2015 werden er in totaal 1.286 onderzoeksaanvragen en 126 aanvragen voor noodmaatregelen gehonoreerd voor respectievelijk 1.296 en 162 objecten.²⁸ Jaarlijks is er sprake van een overvraag ten opzichte van het budget voor beide regelingen, wat aangeeft dat de behoefte groot is.

- 24. Royal Haskoning DHV (2014)
- 25. Unesco (2013)
- 26. Bureau Veldkamp (2014)
- 27. Beiden maken onderdeel uit van de Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten.
- 28. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015

Uit een tussenevaluatie door Berenschot van de subsidieregeling voor onderzoek naar herbestemmingsmogelijkheden blijkt dat bij 31% van de gesubsidieerde projecten (uit 2011 en 2012) ook een herbestemming werd gerealiseerd of dat de plannen daartoe werden uitgewerkt.²⁹ In nog eens 34% van de gevallen werd verwacht dat die stap op korte termijn zou worden gezet. Berenschot beoordeelt de regeling als succesvol. Beide subsidieregelingen zijn inmiddels verlengd tot 2021 en zullen in 2018 wederom worden geëvalueerd.

Figuur 5: Gehonoreerde aanvragen Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten

Naast de bovengenoemde regelingen staat ook de Restauratiefonds-plus hypotheek open voor herbestemmingsprojecten. Deze wordt in de paragraaf 'Restauraties' behandeld.

Het Nationaal Programma Herbestemming is inmiddels afgerond en heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de positieve aandacht voor het onderwerp. Er is ingezet op kennisontwikkeling en het verzamelen en verspreiden van *best practices*. De laatste vier jaar is, als onderdeel van de VER, veel aandacht gegeven aan de gebiedsgerichte benadering van herbestemming in krimpgebieden.

Er is nog onvoldoende zicht op de relatie tussen leegstand en de herbestemmingsopgave, waardoor moeilijk is aan te geven hoe succesvol de inzet op herbestemming is geweest als het gaat om het voorkomen

of terugdringen van leegstand. Vanwege onder meer de grote verschillen in de kwaliteit en beschikbaarheid van bronnen over leegstand, is het methodologisch ingewikkeld om de herbestemmingsopgave in beeld te krijgen. Toenemende leegstand, en daarmee mogelijke herbestemmingsproblematiek, lijkt echter het meest prominent bij religieus erfgoed en bij agrarisch erfgoed. De verwachting is dat, net als bij het religieus erfgoed, een aanzienlijk deel van de agrarische bebouwing de komende jaren leeg zal komen te staan. Een alomvattend beeld van de leegstand is nodig om de juiste prioriteiten te kunnen stellen. Deze problematiek speelt ook in andere sectoren die met leegstand te maken hebben. De ministeries van OCW en Infrastructuur en Milieu (IenM) onderzoeken op dit moment gezamenlijk op welke wijze de leegstand van rijksmonumenten meegenomen kan worden in de landelijke monitor leegstand die IenM en het Interprovinciaal Overleg (IPO) ontwikkelen in samenwerking met het Kadaster, het CBS en het Geonovum.

Omgevingswet en ruimtelijke ontwikkelingen

De Omgevingswet bepaalt dat het Rijk een Omgevingsvisie gaat opstellen. Deze visie zal een groot aantal bestaande beleidsdocumenten vervangen en een aantal maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen in samenhang bezien. Voor cultureel erfgoed zal met name de energietransitie en de grote ruimtelijke impact daarvan consequenties hebben, zowel in het landelijke als het stedelijke landschap. Hetzelfde geldt voor klimaatadaptatie en de verdergaande verstedelijking en krimp. Het gaat daarbij zowel om de bescherming als de benutting van het cultureel erfgoed bij deze toekomstige ruimtelijke opgaven. Ook voor de meerwaarde van culturele voorzieningen voor de omgevingskwaliteit en de economie is steeds meer aandacht.

- 29. Berenschot (2014)

Conclusies over de zorg voor de historische omgeving

Erfgoed speelt in toenemende mate een rol in het afwegingskader van de ruimtelijke ordening. De aandacht voor gebouwd erfgoed en vooral de cultuurlandschappen blijft daarbij achter bij het archeologisch erfgoed. Verwacht mag worden dat de Omgevingswet hier een extra impuls zal geven, zeker nu ook de gemeentelijke en provinciale monumenten onderdeel gaan uitmaken van het Omgevingsplan. Voor de zorg voor het cultuurlandschap is extra aandacht nodig. Meer bekendheid en goede voorbeelden kunnen hiervoor een oplossing zijn. Dit sluit ook aan bij de behoefte bij gemeenten aan uitwisseling van *good practices*. Voor die kennisuitwisseling bestaan al goede mogelijkheden, zoals de Vereniging Nederlandse Gemeenten, de provinciale steunpunten monumentenzorg en archeologie, de Federatie Grote Monumentengemeenten en de Handreiking erfgoed en ruimte. Daarnaast zal ook in het kader van de Omgevingswet aandacht worden besteed aan kennisuitwisseling. Van belang is dat de komende jaren de monitoringssystematiek voor cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening verder wordt verbeterd, zodat ontwikkelingen beter kunnen worden gevolgd.

De VER heeft de gebiedsgerichte benadering van het cultureel erfgoed een belangrijke impuls gegeven, getuige de veelheid aan samenwerkingsprojecten. Voor de komende twee jaar is het programma verlengd.

Er is een eerste verkenning uitgevoerd naar ruimtelijke veranderingen in rijksbeschermde stads- en dorpsgezichten. De methodiek die daarbij wordt toegepast, biedt perspectief en zal de komende jaren worden doorontwikkeld.

Het vastleggen van de cultuurhistorische waarde in gemeentelijke bestemmingsplannen van de wederopbouwgebieden die door het Rijk zijn geselecteerd, is op gang gekomen. Een intentieverklaring om toekomstgerichte afspraken vast te leggen, is eind 2016 ondertekend. De komende jaren zal worden gemonitord in hoeverre de karakteristieken van de wederopbouwgebieden herkenbaar zijn gebleven.

Het juridisch instrumentarium voor bescherming van werelderfgoed werkt adequaat, maar de vindbaarheid en de een-duidigheid daarvan is een aandachtspunt. De Omgevingswet en de bijbehorende uitvoeringsregelgeving zal hierin naar verwachting verbetering brengen. De Omgevingswet is juist gericht op het integreren en verbeteren van bestaande wet- en regelgeving. Siteholders geven zelf aan dat het behoud van werelderfgoederen goed op orde is. Werelderfgoed is redelijk bekend.

Herbestemming is op de agenda gezet. De financiële regelingen die herbestemming stimuleren werken goed en voorzien in een grote behoefte. In 2018 zullen deze regelingen worden geëvalueerd. In hoeverre de inzet op herbestemming ook daadwerkelijk heeft bijgedragen aan het voorkomen van leegstand en sloop van monumenten, is nog niet met zekerheid te zeggen. Er is behoefte aan inzicht in de totale leegstand en de daaraan gekoppelde herbestemmingsopgave. Hierin zal worden samengewerkt met het ministerie van IenM, IPO en andere partijen.

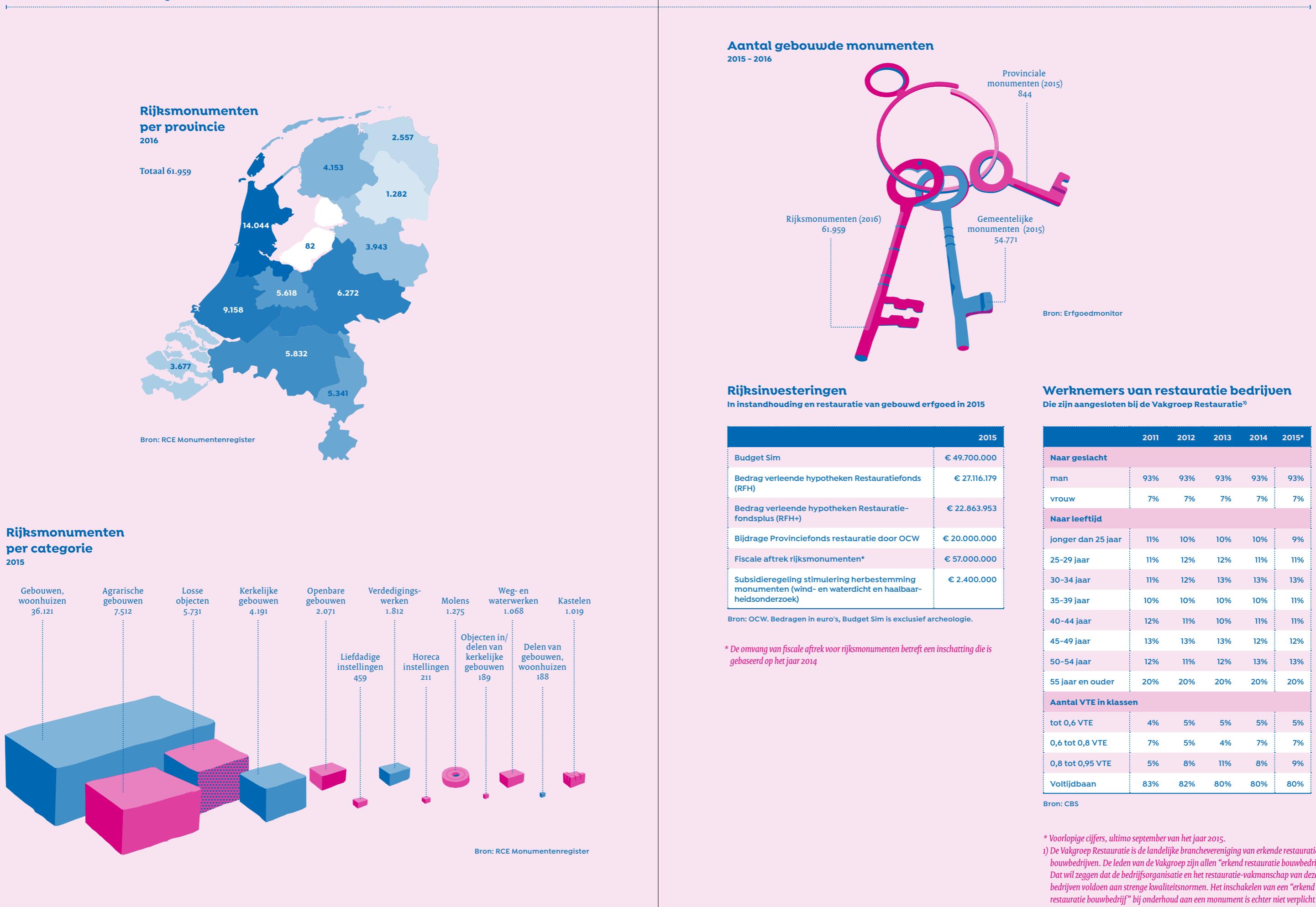
Maquette kasteel Oldenaller,
Putten, Gelderland

Uit de kunst

Pen en papier

Economie

GEBOUWD ERFGOED

Het Rijk stimuleert het onderhoud en de restauratie van rijksmonumenten met verschillende (financiële) instrumenten. Eigenaren van rijksmonumenten kunnen voor onderhoud een beroep doen op instandhoudingssubsidie, woonhuizen uitgezonderd. Met de introductie van het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim) in 2006 verschoof het accent van restauratie naar instandhouding. Deze ontwikkeling heeft zich voortgezet en vanaf 2013 staat het planmatig uitvoeren van sober en doelmatig onderhoud van rijksmonumenten centraal.³⁰ Voor eigenaren van woonhuismonumenten staat de mogelijkheid open tot het afsluiten van een laag-rentende lening bij het Nationaal Restauratiefonds (NRF). Het instrument van leningen voor instandhouding en restauratie heeft in de Erfgoedwet een wettelijke basis gekregen.

De afgelopen decennia is voor nagenoeg alle categorieën van gebouwde monumenten de restauratieachterstand weggewerkt. Wat resteert is een restauratiebehoefte van circa 10%.³¹ Om ervoor te zorgen dat achterstanden niet weer oplopen, zijn voor eigenaren restauratiemiddelen beschikbaar via de provincies. Het Rijk draagt daar aan bij via het Provinciefonds. Daarnaast is er de mogelijkheid van de Restauratiefondsplus-hypotheek via het NRF voor grote restauraties en herbestemmingen.

Het is belangrijk om restauraties zorgvuldig uit te voeren. Met het Programma Restauratiekwaliteit heeft de rijksoverheid de restauratiebranche gestimuleerd om samen met gemeenten, provincies en eigenaren kwaliteitsrichtlijnen op te stellen voor het uitvoeren van werkzaamheden in het kader van restauratie en onderhoud.

Het krachtiger en eenvoudiger maken van de regelgeving heeft de afgelopen paar jaar zijn beslag gekregen. De procedure voor de aanwijzing van rijksmonumenten is vereenvoudigd en het aantal nieuwe aanwijzingen is teruggebracht. Dit laatste houdt verband met

de versterking van de positie van cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening, waardoor er minder noodzaak is tot het sectoraal aanwijzen van nieuwe rijksmonumenten. Aanwijzing van nieuwe rijksmonumenten gebeurt om die reden nog maar beperkt en op basis van programma's.

De procedures rondom de advisering bij vergunningen voor wijziging van rijksmonumenten zijn vereenvoudigd, waarmee het aantal adviezen van het Rijk sterk is teruggebracht. Een aantal ingrepen aan rijksmonumenten is bovendien vrijgesteld van de vergunningplicht. Tenslotte is de aanvraag voor en de verantwoording van een instandhoudingssubsidie met de introductie van het uniform subsidiekader vereenvoudigd voor de aanvrager.

De publieke belangstelling voor gebouwde monumenten is groot. De Open Monumentendag staat qua bezoekers op de tweede plaats van landelijke jaarlijkse evenementen en trok in 2015 en 2016 ruim 1 miljoen bezoekers.³² Ook andere landelijke evenementen doen het goed. De Nationale Molendag werd in 2015 door circa 85.000 mensen bezocht. De betrokkenheid bij monumenten blijkt ook uit de gemeenschappen die kerken op het platteland onderhouden en uit de inzet van vrijwillige molenaars.

Gebouwde monumenten in goede staat

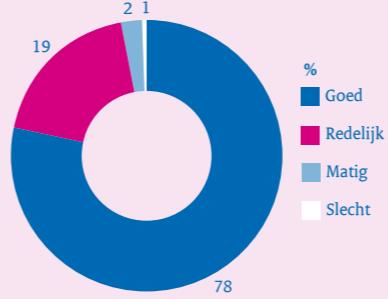
Het gebouwde erfgoed staat er in Nederland, in vergelijking met zeven andere Europese landen, goed bij en de bijna 62.000 gebouwde rijksmonumenten die Nederland telt, verkeren over het algemeen in goede staat.³³ Dit blijkt ook uit informatie uit inspectierapporten van de monumentenwacht.

Hoewel de inspectierapporten niet voor alle categorieën rijksmonumenten voorhanden zijn, valt uit deze rapporten af te leiden dat 97% van de geïnspecteerde rijksmonumenten in redelijke tot goede staat verkeert.^{34,35} Dit is in lijn met onderzoek dat in 2006 door PRC is uitgevoerd naar de restauratiebehoefte per categorie rijksmonumenten.³⁶

- 30. *Met de inwerkingtreding van de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim).*
- 31. *Een beperkte restauratieopgave draagt bij aan instandhouding van ambachten en expertise in de restauratiebranche.*
- 32. *Respons (2015)*
- 33. *Bygningskultur Danmark (2006)*
- 34. *Sommige eigenaren laten op eigen initiatief een inspectierapport opstellen van de staat van hun monument, andere eigenaren doen dit in het kader van de aanvraag van een instandhoudingssubsidie waarvoor een dergelijk rapport een vereiste is. Dit levert geen representatief beeld op voor de gehele voorraad rijksmonumenten, maar wel een waardevolle indicatie. Voor ongeveer een kwart van de rijksmonumenten is een dergelijk rapport beschikbaar.*
- 35. *Erfgoedmonitor, gegevens eind 2013*
- 36. *PRC Divisie Bouwcentrum (2006)*

De provincies en de RCE werken samen aan een betere monitoringsystematiek, waarmee de komende jaren toegewerkt kan worden naar een landelijk dekkend overzicht van de staat van de gebouwde rijksmonumenten.

Figuur 6: Staat van de geïnspecteerde rijksmonumenten (casco)

Bron: Erfgoedmonitor, gegevens eind 2013

Een bijzonder en kwetsbaar onderdeel van gebouwde monumenten zijn de interieurs. Omdat het gaat om de inwendige structuur en afwerking aan de 'private' binnenkant van de monumenten, was hierover tot nu toe nog niet zo veel bekend. Uit een recente steekproef in zeven grote Brabantse monumentengemeenten blijkt dat in 70% van de monumenten nog één of meerdere waardevolle interieur elementen aanwezig zijn.³⁷ Bij 32% is sprake van een samenhangend interieur en bij 7% zelfs nog van een interieur ensemble. De onderzochte interieurs verkeren gemiddeld in een matige tot redelijke conditie. Kerkinterieurs verkeren over het algemeen in een redelijke conditie. Over deze categorie is relatief veel kennis beschikbaar. Dit geldt niet voor de overige categorieën interieurs, waar behoeft is aan meer kennis en informatie voor eigenaren. De onderzoekers spreken de verwachting uit dat er in Nederland nog zo'n 38.000 monumenten zijn die waardevolle interieur elementen bevatten, waarbij er in 3.800 gevallen sprake is van een interieur ensemble.

Instandhouding: structureel onderhoud is op gang gebracht

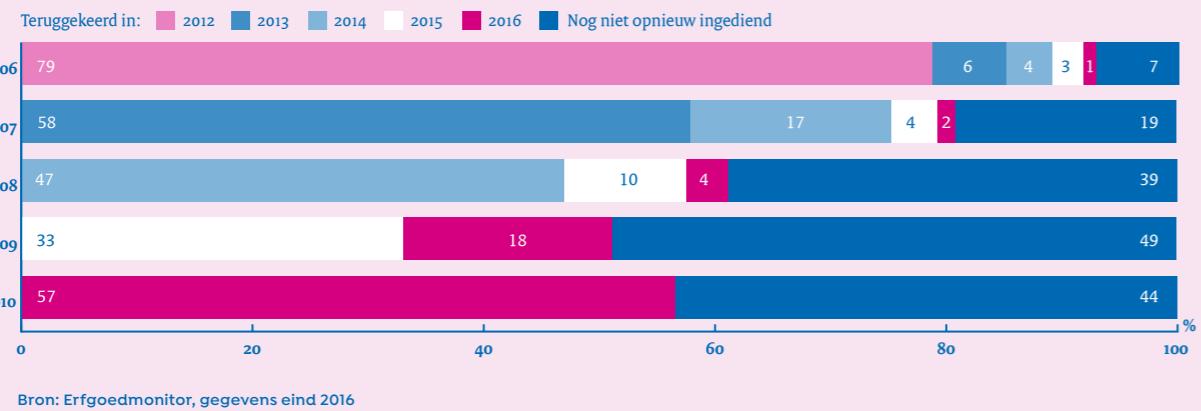
Door structureel onderhoud te bevorderen, worden nieuwe achterstanden in onderhoud van monumenten en daarmee grote, dure restauraties voorkomen. Sinds de introductie van de instandhoudingsregeling onder het Brim in 2006 is via deze subsidieregeling in totaal 493 miljoen euro geïnvesteerd in instandhouding van rijksmonumenten. Voor de periode 2006 tot en met 2016 gaat het om circa 14.000 subsidies voor gebouwde en groene monumenten.

Uit de Erfgoedmonitor blijkt dat van de 1.055 in 2006 verleende subsidies inmiddels 980 monumenten (93%) opnieuw een subsidie hebben gekregen. Van de verleende subsidies uit 2007 is inmiddels voor 81% van de monumenten opnieuw subsidie aangevraagd. Voor monumenten met de aanvraagjaren 2008, 2009 en 2010 is dit percentage respectievelijk 61%, 51% en 56%.³⁸ Deze lagere percentages houden verband met een vertraging in het terugkeerpatroon. In het eerste jaar na afloop van de subsidie keert 50% tot 70% van de aanvragers terug, de rest volgt in het tweede en derde jaar daarna. De terugkeerpercentages voor de meest recente jaren zullen naar verwachting de komende twee jaar verder oplopen.

Uit deze cijfers blijkt dat aanvragers na afloop van de zes jaren waarvoor ze subsidie aanvragen, wederom een aanvraag indienen, waarmee structureel onderhoud aan de rijksmonumenten op gang is gebracht. De instandhoudingscyclus is in de praktijk wel iets langer dan zes jaar.

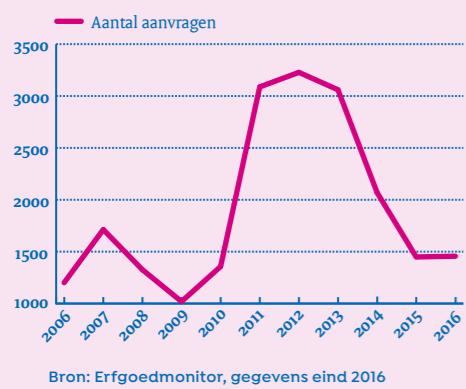
- 37. *Gelders Genootschap (2016)*
- 38. *Erfgoedmonitor, gegevens eind 2016.*

Figuur 7: Percentage terugkeerders in de periode 2012 – 2016 van subsidieontvangers uit de periode 2006 – 2010

De beschikbare middelen voor instandhouding zullen naar verwachting voldoende zijn om het grootste deel van de rijksmonumenten te subsidiëren in de periode tot 2018.³⁹ Hiermee worden de eerdere prognoses die het onderzoeksbedrijf Arcadis hierover heeft gemaakt bevestigd.⁴⁰ Ook uit de gehonoreerde aanvragen valt af te leiden dat het budget voldoende is: waar in 2013 nog 571 eigenaren van monumenten een afwijzing kregen vanwege een ontoreikend budget, daalde dit in 2014 naar 37 afwijzingen, terwijl er in 2015 en in 2016 geen enkele aanvraag vanwege ontoreikend budget werd afgewezen.

Figuur 8: Aantal aanvragen instandhoudingssubsidie in de periode 2006 – 2016

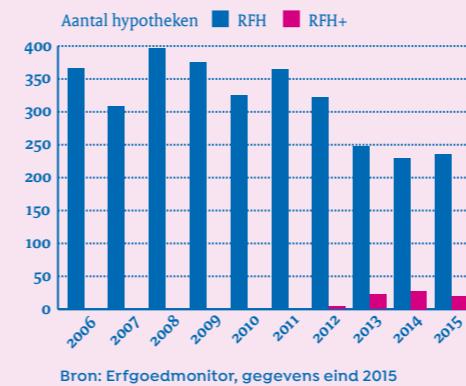

Lenen loont

Eigenaren van woonhuismonumenten komen niet in aanmerking voor een instandhoudingssubsidie op basis van de Sim.⁴¹ Voor eigenaren is het mogelijk om een laagrentende lening af te sluiten bij het Nationaal Restauratiefonds. In de periode 2006 – 2015 is voor een bedrag van ruim 330 miljoen euro aan laagrentende leningen afgesloten. In totaal gaat het hierbij om 3.170 leningen. Voor de 236 leningen uit 2015 geldt dat 78% van de aanvragers particulieren zijn, gevolgd door 16% bedrijfsleven en 6% stichtingen, kerkbesturen en overige eigenaren.⁴² Uit de cijfers blijkt dat er veelvuldig gebruik wordt gemaakt van deze voorziening.

- 39. Ministerie van OCW (2015c)
- 40. Arcadis en Hylkema consultants (2012)
- 41. Professionele Organisatie(s) voor Monumentenbehoud (POM's) en decentrale overheden komen als eigenaar van woonhuizen wel in aanmerking voor Sim-subsidie.
- 42. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015

Figuur 9: Aantal afgesloten restauratiefonds hypotheken en restauratiefondsplus hypotheken in de periode 2006 – 2015

De bestuurlijke afspraken zijn naar aanleiding van de evaluatie aangescherpt.⁴⁷ De restauratie van grote monumenten is zeer kostbaar en kan de draagkracht van een provincie te boven gaan. Het Rijk en de provincies zijn overeengekomen dat er voor dergelijke grote monumenten een gezamenlijke verantwoordelijkheid ligt. Er wordt gewerkt aan een gezamenlijke aanpak voor monumenten met een zeer grote restauratieopgave. Eind 2016 heeft het Rijk extra middelen toegezegd voor de jaren 2017 en 2018 om een tweetal urgente restauraties aan te kunnen pakken.⁴⁸

Voor restauratie en herbestemming kan ook een restauratiefondsplus hypotheek worden afgesloten bij het NRF. In de periode 2012 – 2015 konden door het NRF 74 aanvragen worden gehonoreerd voor een bedrag van ruim 65 miljoen euro. Waar het restauraties met een herbestemming opgave betreft, gaat het vaak om gebiedsgerichte opgaven.⁴⁹ Onderzoek van Ecorys naar de effectiviteit van de leenfaciliteit laat een positief beeld zien: cultureel erfgoed wordt behouden en er is sprake van positieve effecten op herbestemming, de waarde van het monument en de aantrekkelijkheid van de omgeving daarvan.⁵⁰

Restauraties

In de periode tussen 2006 en 2012 is door het Rijk een totaalbedrag van 276 miljoen euro geïnvesteerd in de restauratie van rijksmonumenten. Sinds 2012 zijn de provincies verantwoordelijk voor de restauratie van rijksmonumenten.⁴⁴ Het Rijk stelt daarvoor jaarlijks een bedrag van 20 miljoen euro beschikbaar via het Provinciefonds. De afspraak is dat de provincies zorgen voor additionele financiering vanuit de regio's. Op deze wijze kan goed worden aangesloten bij kennis en expertise van de provincies op het vlak van restauratiebehoefte. In 2015 zijn de bestuurlijke afspraken geëvalueerd door DSP.⁴⁵ Daaruit blijkt dat de meeste afspraken effectief zijn en dat veel provincies geld toevoegen aan de gedecentraliseerde rijksmiddelen.⁴⁶

Restauratiekwaliteit

Als uitvloeisel van de inzet van het Rijk op de restauratiekwaliteit heeft de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) samen met de restauratiasector uitvoerings- en beoordelingsrichtlijnen ontwikkeld voor een goed restauratieproces. Bedrijven kunnen zich op basis van deze richtlijnen laten erkennen. Eind 2016 vormden achttien uitvoeringsrichtlijnen en zeven beoordelingsrichtlijnen het resultaat van de ingeslagen weg, terwijl er in totaal 139 bedrijven met een erkenning op basis van de ERM-richtlijnen zijn.⁵¹ Dit is een duidelijke indicatie van een breed draagvlak voor de restauratieregels.

43. Ministerie van OCW (2016a) en (2016b)

44. Bestuurlijke afspraken over de restauratie van rijksmonumenten en het ruimtelijk beleid voor het erfgoed, OCW en IPO, 2012.

45. DSP-groep (2014)

46. Ministerie van OCW (2015)

47. Aanvulling op de bestuurlijke afspraken over de restauratie van rijksmonumenten en het ruimtelijk beleid voor het erfgoed 2012, OCW en IPO, 2015.

48. Voor de Eusebiuskerk te Arnhem, voor de Domtoren te Utrecht en voor de probleematische van de rijkmonumenten in het aardbevingengebied in Groningen is voor 2017 en 2018 tien miljoen euro beschikbaar gesteld. Ministerie van OCW (2016a)

49. Zie ook paragraaf 'Herbestemming' onder 'Zorg voor de historische omgeving'.

50. Ecorys (2016)

51. Stichting ERM, december 2016 en januari 2017

Sinds 2015 zijn uitvoeringsrichtlijnen verplicht gesteld voor een aantal werkzaamheden die door het Rijk worden gesubsidieerd. Een vijftal provincies stelt bij het verlenen van subsidie voor riksmonumenten als voorwaarde dat de werkzaamheden moeten worden uitgevoerd volgens in de beroepsgroep geldende normen. Uiteindelijk is het doel om de kwaliteit van restauraties en onderhoudswerkzaamheden te verhogen en daarmee monumenten in goede staat te krijgen en te houden. Eigenaren kunnen de ontwikkelde normen gebruiken als houvast bij het invullen van goed eigenaarschap. Het is echter nog te vroeg om het daadwerkelijke effect te kunnen meten van de maatregelen op de kwaliteit van restauraties zelf.

Toekomst monumentenbestand
Op dit moment zijn 61.959 gebouwde monumenten aangewezen als riksmonument.⁵² De grootste categorieën daarbij zijn woonhuizen (58,4%), de agrarische gebouwen (12,1%), de 'losse objecten' (9,3%) en de kerkelijke gebouwen (6,8%). De laatste jaren ligt de nadruk op het beperkt, programmatisch aanwijzen van nieuwe riksmonumenten en programmatiche verbeteringen in bestaande aanwijzingen zoals voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie.⁵³ Recent aangewezen zijn toonbeelden uit de wederopbouwperiode en archeologische vindplaatsen. Bij de aanwijzingsprogramma's wordt doorgaans gewerkt met toonbeelden uit bepaalde tijdvakken, met als doel de aandacht van het publiek en medeoverheden voor deze tijdvakken te vergroten. Daarnaast werkt de RCE aan het verbeteren van het bestaande bestand van riksmonumenten. Het gaat onder meer om het afvoeren van niet meer bestaande of zwaar aangetaste riksmonumenten en om het correct registreren van de riksmonumenten. Daarbij geeft de RCE ook aandacht aan het digitaal opslaan en beschikbaar stellen van gegevens uit het riksmonumentenregister.

Het werken met specifieke en beperkte aanwijzingsprogramma's wordt de komende jaren voortgezet. De RCE is inmiddels gestart

met enkele verkenningen: naar het erfgoed van de periode na 1965, het militair erfgoed en herdenkingscultuur en de archeologie. Het is mogelijk dat deze verkenningen uitmonden in aanwijzingsprogramma's.⁵⁴

Vergunningvrij bouwen

Een belangrijke doelstelling van het MoMo-beleid van 2009 was het vereenvoudigen van de wet- en regelgeving en het verminderen van de administratieve lasten voor eigenaren en gemeenten. Eén van de hiertoe getroffen maatregelen is het afschaffen van de vergunningplicht voor een aantal niet-ingrijpende werkzaamheden aan riksmonumenten. Deze maatregel is aanleiding geweest tot veel discussies over de vraag of dit niet ten koste zou gaan van de waarde van de riksmonumenten. Ook in beschermd stads- en dorpsgezichten is meer ruimte geboden voor vergunningvrije toevoegingen aan de achterzijde van gebouwen die niet naar openbaar toegankelijk gebied zijn gericht. Deze laatste maatregel is maar kort van kracht geweest. Bij de meest recente vereenvoudiging van de wet- en regelgeving rondom vergunningvrij bouwen is het vergunningvrij bouwen in stads- en dorpsgezichten afhankelijk gesteld van een toets aan het bestemmingsplan. In veel gevallen zal daardoor alsnog een omgevingsvergunning vereist zijn, waardoor vermoedelijk een deel van de beoogde lastenverlichting niet gerealiseerd wordt. De doorlooptijd van deze maatregel is echter te kort geweest om de effecten te kunnen onderzoeken.

Door DSP is wel onderzoek gedaan naar de effecten van vergunningvrij bouwen aan riksmonumenten.⁵⁵ Het gaat hier om een kleinschalig onderzoek onder gemeenten en een beperkt aantal eigenaren van riksmonumenten. Uit het onderzoek blijkt dat een kleine meerderheid van de ondervraagde gemeenten van mening is dat de invoering van de maatregelen geen nadelig effect heeft gehad op de technische kwaliteit en cultuurhistorische waarde van de riksmonumenten.

De ondervraagde eigenaar-bewoners van monumenten zien dit veel positiever en zien nagenoeg geen nadelige effecten.

52. Erfgoedmonitor, gegevens per eind 2016

53. Doordat het beleid gericht is op het versterken van bescherming van erfgoed via de ruimtelijke ordening is de inzet van sectorale bescherming via de Erfgoedwet ook minder nodig dan voorheen.

54. Ministerie van OCW (2016c)

Bij gemeenten blijft zorg bestaan over de vraag of initiatiefnemers zich wel voldoende bewust zijn van de monumentale waarde van hun monument.

Het beeld over de complexiteit van de regelgeving is wisselend. Gemeenten en professionele monumentenorganisaties geven aan de regelgeving overwegend duidelijk en begrijpelijk te vinden, terwijl eigenaar-bewoners er meer moeite mee hebben. Ook ten aanzien van de effecten op het vlak van administratieve lastenverlichting is het beeld verschillend. Gemeenten geven overwegend aan dat zij geen merkbare verlichting van de administratieve lasten ondervinden. Positiever zijn de eigenaren van riksmonumenten die de maatregelen wel duidelijk voelen als een lastenverlichting.

Een aannname van het vereenvoudigingsbeleid was dat de tijdwinst bij gemeenten kon worden ingezet op andere, voor de monumentenzorg belangrijke thema's zoals herbestemming. Voor deze aanname is evenwel geen bewijs gevonden. De hoofdconclusie van het onderzoek is dat gemeenten overwegend neutraal tot negatief zijn over de effecten van vergunningvrij bouwen, terwijl eigenaren positiever zijn.

Aardbevingen

De aardbevingen door de gaswinning in Groningen treffen ook het gebouwd erfgoed. Vele Riksmonumenten, gemeentelijke monumenten, maar ook andere beeldbepalende panden en stads- en dorpsgezichten liggen in het aardbevingengebied. Bij de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) zijn in de periode 2011 t/m 2015 in totaal 804 gevallen van schade aan monumenten gemeld.⁵⁶ Alhoewel in de gemeente Groningen in absolute zin de meest meldingen zijn gedaan (153) is de gemeente Slochteren relatief gezien het zwaarst getroffen: 91% van de daar aanwezige riksmonumenten kan in verband worden gebracht met schademeldingen. Tot april 2016 zijn er in 422 van de genoemde 804 gevallen schadebedragen uitgekeerd.

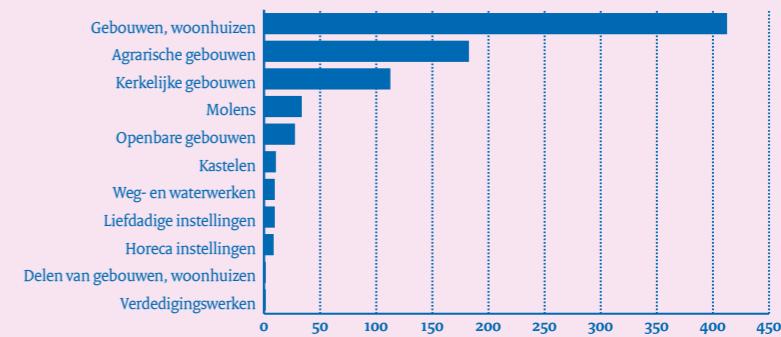
Het herstel, maar ook de versteviging van cultureel erfgoed, is een grote en bijzondere opgave, waar specialistische kennis en maatwerk voor nodig is. Bij deze opgave wordt door OCW samengewerkt met de Nationaal Coördinator Groningen, de NAM, de provincie Groningen, gemeenten en erfgoedinstellingen. Naast inzet van kennis en expertise is ook aangekondigd dat vanuit OCW extra middelen beschikbaar worden gesteld voor cultureel erfgoed in het aardbevingengebied.⁵⁷

55. DSP-groep (2016b)

56. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015. Het gaat hier om adressen waarop een riksmonument is gevestigd.

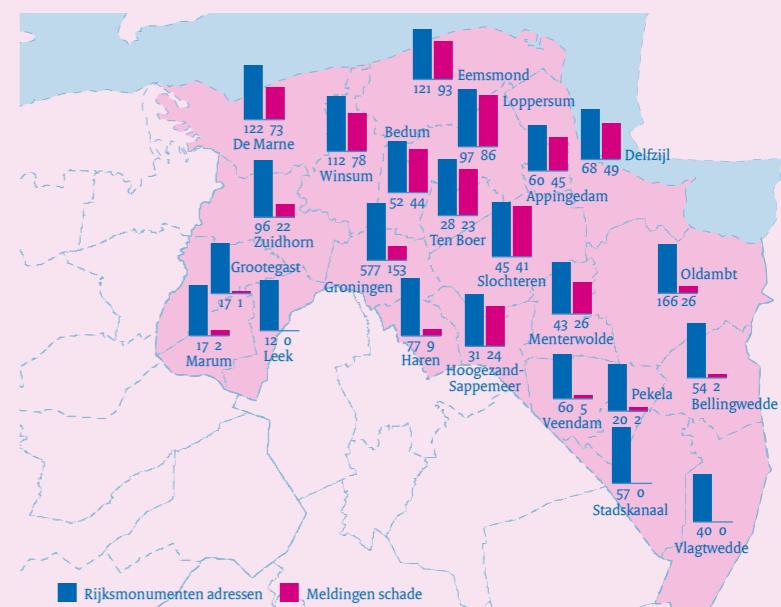
57. Voor de rijkmonumenten in het aardbevingengebied in Groningen is voor 2017 en 2018 tien miljoen euro beschikbaar gesteld. Ministerie van OCW (2016a)

Figuur 10: Aantal schademeldingen op adressen met riksmonumenten naar CBS- categorie in de provincie Groningen

Bron: Erfgoedmonitor, Centrum Veilig Wonen, gegevens eind 2015

Figuur 11: Aantal adressen met riksmonumenten en aantal schademeldingen op deze adressen in de provincie Groningen

Bron: Erfgoedmonitor, Centrum Veilig Wonen, gegevens per eind 2015

Duurzaamheid

De energie-efficiëntie van de gebouwde omgeving is – zeker na het klimaatakkoord van Parijs – een landelijke prioriteit. Ook nu al stimuleren veel gemeenten via beleid en programma's energiebesparing in de gebouwde omgeving. Deze raken ook het monumentaal erfgoed. De transformatie naar energiezuinige of zelfs energieneutrale gebouwen is bij monumenten een speciale uitdaging omdat de ingrepen die daarvoor nodig zijn op gespannen voet kunnen staan met de monumentale waarden. Toch is de verduurzaming van het monumentenbestand een belangrijke opgave voor de toekomst. Vastgoedprojecten, waaronder herbestemmingsplannen voor monumenten die hun oorspronkelijke functie hebben verloren, zullen meer en meer worden beoordeeld op energie-efficiëntie. Als deze transitie niet snel genoeg wordt gemaakt, dreigt leegstand voor tal van monumenten, omdat zij niet meer te exploiteren zijn. Momenteel loopt er een pilot ‘duurzaamheid rijksmonumenten’. De tussentijdse resultaten zijn bemoedigend en laten zien dat restauratie, herbestemming en verduurzaming hand in hand kunnen gaan.

Kalkbak en troffel, 1802,
Hellevoetsluis, Zuid-Holland

Conclusies over gebouwd erfgoed

De restauratieachterstand is de afgelopen decennia weggewerkt en de rijksmonumenten staan er in de regel goed bij. Eigenaren die van de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim) gebruik maken plegen structureel onderhoud. De mogelijkheid voor laagrentende leningen bij het NRF voorziet in een duidelijke behoefte. In 2018 zal het financieringsstelsel voor de monumentenzorg worden herijkt.

De restauratieregeling die de provincies uitvoeren, wordt gecontinueerd. De bestuurlijke afspraken daarover zijn aangevuld en opnieuw bevestigd. De leenfaciliteit bij het NRF voor grote restauraties en herbestemmingen voorziet in een behoefte en functioneert naar tevredenheid.

De RCE werkt samen met provincies aan een betere monitoringssystematiek waarmee de komende jaren toegewerkt kan worden naar een landelijk dekkend overzicht van de staat van de gebouwde rijksmonumenten.

Op het vlak van de restauratiekwaliteit zijn belangrijke stappen gezet. De komende jaren zal de ingezette weg worden gecontinueerd en wordt bezien in welke mate de inspanningen leiden tot een betere kwaliteit van restauratie en onderhoud in de praktijk.

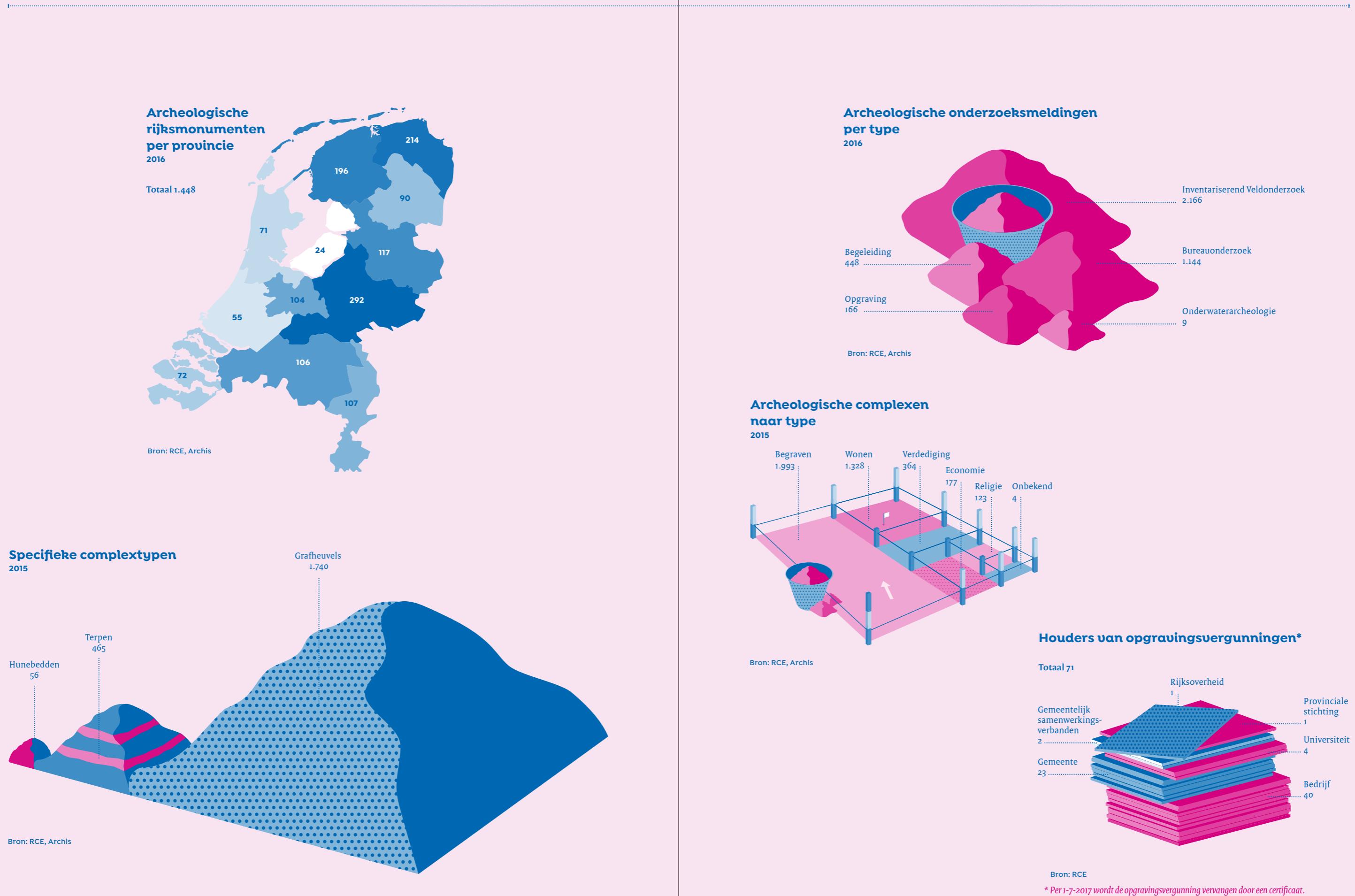
Het beperkt en programmatisch aanwijzen van nieuwe monumenten wordt voortgezet. Een aantal verkenningen is reeds in gang gezet.

De vereenvoudiging van de regelgeving is redelijk succesvol gebleken. Eigenaren geven aan een verbetering te ervaren; voor gemeenten geldt dit minder. Het vergunningvrij maken van een aantal kleinere ingrepen in en aan rijksmonumenten heeft volgens een indicatief onderzoek onder gemeenten en eigenaren niet geleid tot een slechtere staat van de monumenten. Eigenaarsbewoners van rijksmonumenten ervaren de regelgeving rondom vergunningvrij bouwen als complex. Betere voorlichting kan hiervoor een oplossing zijn.

Het herstel en de versteviging van cultureel erfgoed in het Groningse aardbevingengebied vraagt inzet met gespecialiseerde kennis en om maatwerk. Hier zal op worden ingezet. Voor de komende jaren zijn hier ook extra middelen voor beschikbaar.

Duurzaamheid wordt als thema steeds belangrijker. Om de rijksmonumenten toekomstbestendig te maken en leegstand te voorkomen, zullen ze moeten worden aangepast aan de steeds strenger wordende normen voor energie-efficiëntie. Dit is een belangrijke uitdaging voor het monumentenbeleid in de komende jaren.

ARCHEOLOGIE

Met de implementatie van het verdrag van Valletta is de zorg voor de archeologie sterk verankerd in de Nederlandse wetgeving.⁵⁸ Nieuw was de inbedding van de zorg voor het bodemarchief in de ruimtelijke planvorming en de introductie van het principe dat de verstoorder van de bodem betaalt voor het archeologisch onderzoek (behoud ex situ). Voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek is een commerciële archeologische sector ontstaan.

Behoud in situ van het bodemarchief vormt het centrale uitgangspunt van beleid en wetgeving. Het behoud staat daarbij in het teken van toekomstig onderzoek naar onze geschiedenis. Door de ontwikkeling van nieuwe technieken zal naar verwachting in de toekomst meer informatie uit het bodemarchief kunnen worden gehaald dan op dit moment het geval is. Toekomstige generaties zullen bovendien mogelijk andere vragen stellen aan ons bodemarchief.

De zorg voor de archeologie is vooral een gemeentelijke verantwoordelijkheid. Gemeenten hebben de wettelijk geregelde plicht om in hun ruimtelijke plannen rekening te houden met het bodemarchief en de bescherming daarvan vast te leggen. Enkele gemeenten beschikken over een eigen archeologische opgravingsdienst. Ook de provincies hebben een belangrijke rol. Zij zijn verantwoordelijk voor de provinciale depots waar vondsten uit opgravingen, met de bijbehorende documentatie, duurzaam worden opgeslagen, zodat ook toekomstige generaties hier gebruik van kunnen maken. De provincies hebben voorts de bevoegdheid om gemeentelijke depots aan te wijzen.

Het Rijk is verantwoordelijk voor het functioneren van het stelsel als geheel, adviseert betrokken partijen en stelt via de RCE kennis beschikbaar. De aanwijzing van archeologische rijksmonumenten en de vergunningverlening voor deze

58. Wet op de archeologische monumentenzorg, inwerkingtreding 2008.

monumenten is ook een bevoegdheid van het Rijk. Met de inwerkingtreding van de Omgevingswet zal de gemeente deze rol van vergunningverlener overigen in bepaalde gevallen van het Rijk gaan overnemen, zij het dat de Minister daarbij bindende adviezen kan blijven geven. Tenslotte subsidieert het Rijk de instandhouding van archeologische rijksmonumenten en is het Rijk direct verantwoordelijk voor de archeologie bij de realisatie van rijksprojecten.

Vrijwilligers

Vrijwilligers spelen een belangrijke rol in de archeologie. Amateurarcheologen mogen in bepaalde gevallen en onder bepaalde voorwaarden zelf onderzoek doen. Ook kunnen zij deelnemen aan een onderzoek door een bedrijf of een gemeente met een opgravingsvergunning of -certificaat.⁵⁹ Er zijn in Nederland diverse verenigingen voor vrijwilligers in de archeologie waarvan de landelijke Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie (AWN) de bekendste en met 1.832 leden in 2015 de grootste is.⁶⁰ De vereniging voor metaaldetectie De Detector Amateur had in 2013 1.750 leden.

Instandhouding

Uit een steekproef van ADC naar de fysieke staat van archeologische rijksmonumenten in bezit van kleine particuliere eigenaren blijkt dat ongeveer 54% van de onderzochte rijksmonumenten in redelijke staat, 24% in matige staat en in 22% in slechte staat verkeert.^{63, 64} Particuliere eigenaren maken ook weinig tot geen gebruik van de mogelijkheid om subsidie voor de instandhouding van hun archeologisch rijksmonument aan te vragen. Uit onderzoek van Grontmij blijkt dat particuliere eigenaren zich doorgaans niet verantwoordelijk voelen voor hun rijksmonument en, mede door onbekendheid met de aard van het monument op hun terrein, niet actief werken aan de instandhouding ervan.⁶⁵

Behoud in en ex situ

Behoud in situ van het bodemarchief wordt in de eerste plaats bevorderd door de planologische bescherming van archeologische vindplaatsen in gemeentelijke bestemmingsplannen. Uit onderzoek van DSP blijkt dat deze planologische borging in het bestemmingsplan goed werkt.⁶⁶ In veel gevallen zal er geen sprake zijn van een dreigende verstoring en heeft de opname in het bestemmingsplan vooral een preventieve en informerende werking. Soms is er echter wel sprake van een dreigende verstoring, bijvoorbeeld als gevolg van bouwplannen. Er moeten dan keuzes worden gemaakt ten aanzien van het behoud van de archeologie.

Uit onderzoek van RAAP blijkt dat in gemiddeld 32% van de gevallen waarin sprake is van een waardevolle, behoudenswaardige vindplaats, behoud in situ wordt gerealiseerd.⁶⁷ In de meeste gevallen gebeurt dit door planaanpassing.⁶⁸ Uit het onderzoek van RAAP blijkt ook dat in stedelijke gebieden behoud in situ minder vaak gerealiseerd wordt dan daarbuiten. Mogelijk houdt dit verband met beperktere ruimtelijke mogelijkheden voor planaanpassing aldaar.

Het betrekken van burgers bij archeologie gebeurt vooral lokaal en regionaal, rondom opgravingen en de archeologische depots. Toch ontstaan ook op landelijk niveau initiatieven. De eerste Nationale Archeologiedagen werden in 2015 door 23.000 mensen bezocht.⁶²

59. Op grond van de Erfgoedwet moeten partijen die opgraven in het bezit zijn van een opgravingscertificaat. Tot 1 juli 2017 is sprake van een overgangsfase waarin de betrokken partijen een dergelijk certificaat moeten verwerven.

60. www.archeologieinnederland.nl

61. UNESCO (2001)

62. www.archeologiedagen.nl

63. ADC (2015)

64. Dit geeft geen representatief beeld van de staat van de archeologische rijksmonumenten in het algemeen, maar geeft wel een indicatie. Terreinen in agrarisch gebruik zijn buiten beschouwing gelaten en het onderzoek is alleen gericht op terreinen van individuele ('kleine') particuliere eigenaren.

65. Grontmij (2014); rijksmonumenten in agrarisch gebruik zijn bij deze studie buiten beschouwing gelaten vanuit de aanname op voorhand dat eigenaren van agrarische gronden geen behoefte hebben aan actieve instandhouding.

66. DSP-groep (2016a)

67. RAAP, Archeologisch Adviesbureau (2013) en (2015)

68. Van het totaal aantal behoudenswaardige vindplaatsen wordt 28% door planaanpassing in situ behouden.

Werknemers van archeologische bedrijven

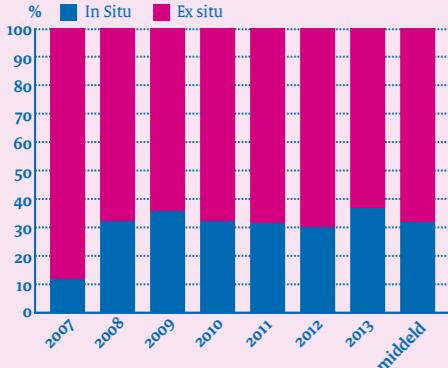
Met een opgravingsvergunning⁶⁹

	2011		2012		2013		2014		2015*	
	aantal	%
Totaal	560	100%	530	100%	420	100%	390	100%	380	100%
naar geslacht										
man	340	61%	330	61%	260	61%	240	62%	240	62%
vrouw	220	39%	210	39%	160	39%	150	38%	150	38%
Totaal aantal VTE	490	100%	470	100%	360	100%	330	100%	320	100%
Aantal VTE in klassen										
tot 0,6 VTE	60	10%	40	8%	50	11%	40	10%	40	11%
0,6 tot 0,8 VTE	90	16%	50	9%	50	11%	40	11%	50	14%
0,8 tot 0,95 VTE	110	20%	160	30%	120	29%	120	31%	120	31%
Voltijdbaar	300	53%	280	53%	200	48%	190	49%	170	44%
Totaal aantal bedrijven	15	100%	15	100%	15	100%	15	100%	14	100%

Bron: CBS, 2016a

⁶⁹ Voor het uitvoeren van archeologische opgravingen is een opgravingsvergunning van het ministerie van OCW noodzakelijk. Deze tabel gaat enkel over de 15 belangrijkste gespecialiseerde opgravingsbedrijven. Deze 15 bedrijven dekken naar schatting circa 90 procent van de commerciële opgravingsmarkt. In hun omzet zit echter ook een klein deel booronderzoek en advieswerk. De gemeentelijke opgravingsdiensten zijn in zijn geheel niet in het onderzoek opgenomen, evenals bedrijven - bijvoorbeeld ingenieursbureaus - waarbij archeologie slechts een klein onderdeel uitmaakt van het totale takenpakket. Ook zijn de kleine specialisten en adviseurs/zp'ers niet meegenomen, omdat zij vaak worden ingehuurd op projecten van de grotere spelers.

Figuur 12: Percentage behoud 'in en ex situ' voor de periode september 2007 – ultimo 2013

Bron: Erfgoedmonitor, RAAP, 2013 en 2015

Het onderzoek van RAAP toont aan dat behoud in situ in de praktijk vorm krijgt. Daar waar vóór de implementatie van het verdrag van Valletta archeologie in veel gevallen ongezien en ongedocumenteerd verloren ging, is dat nu doorgaans niet meer het geval. Er wordt in een aanzienlijk aantal gevallen daadwerkelijk behoud in situ gerealiseerd, of er wordt gekozen voor behoud ex situ, middels archeologisch onderzoek. De komende jaren zal worden gemonitord of er fluctuaties zijn in het percentage van behoud in situ en zo ja, wat de oorzaken hiervan kunnen zijn.

Een opvallende ontwikkeling, die mogelijk samenhangt met de conjunctuur, is dat in toenemende mate besloten wordt tot archeologische begeleiding in plaats van een volledige opgraving onder leiding van een archeologische organisatie. In de periode 2011 – 2013 betreft het een toename van 34% ten opzichte van de periode 2009 – 2011.⁶⁹ Archeologische begeleiding is bedoeld voor situaties waarin fysieke belemmeringen archeologisch (voor)onderzoek onmogelijk maken, of waarin een opgraving niet nodig is, maar men het zekere voor het onzekere wil nemen.⁷⁰ De vraag is of er oneigenlijk gebruik gemaakt wordt van het instrument archeologische begeleiding, wat kan leiden tot onwenselijk verlies aan informatie over ons verleden. Uit interviews onder-

gemeentelijke en provinciale archeologen blijkt dat overwegingen van tijd en geld bij deze besluitvorming een rol spelen, maar daarnaast ook overwegingen omrent arbeidsveiligheid, waaronder de aanwezigheid van bodemvervuiling, overlast voor omwonenden en de beschikbaarheid van uitvoerend personeel. Aangezien archeologische begeleiding geen (goedkoop) alternatief voor waardestellend onderzoek of een opgraving mag zijn, zal deze ontwikkeling de komende jaren goed worden gevolgd. Ook het private toezicht in het kader van de certificatie zal hierin een rol spelen. Certificaathouders zullen geen archeologische begeleiding mogen toepassen daar waar dat ingaat tegen de norm van de beroepsgroep.

De verstoorder betaalt

In 82% van de gevallen waarin behoud in situ niet mogelijk is, wordt de vindplaats opgegraven. De informatie wordt dan ex-situ behouden. De kosten hiervan komen, volgens het principe van de verstoorder betaalt, voor rekening van de initiatiefnemer. De evaluatie van de archeologiewetgeving heeft aangetoond dat het principe dat de verstoorder betaalt effectief is.⁷¹ Hoewel hierover geen kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn, wordt in de archeologische vakwereld wel aangegeven dat de op

commerciële basis geschoeide archeologie in Nederland weinig ruimte biedt voor wetenschappelijke verdieping: de veroorzaker kan hier immers redelijkerwijs niet financieel op worden aangesproken. Toch is het bijvoorbeeld bij vondsten van internationaal belang soms wenselijk om meer te investeren in verdiepend onderzoek en presentatie. Bij de behandeling van de cultuurbegroting voor 2016 heeft de Tweede Kamer eenmalig extra geld vrijgemaakt voor onderzoek naar belangwekkende archeologische vondsten, mede naar aanleiding van de bijzondere vondsten in de gemeente Dalfsen. Daartoe is een regeling opgesteld die wordt uitgevoerd door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

- 69. RAAP, Archeologisch Adviesbureau (2016)
- 70. Ministerie van OCW (2003) en Ministerie van IenM (2016b)
- 71. Rigo (2011) en OCW (2012)

Een ander signaal uit de vakwereld heeft te maken met de natuurlijke erosie van archeologische vindplaatsen. Door bijvoorbeeld verstuiving in de duinen of (zee)stromingen onder water kunnen archeologische vindplaatsen verstoord raken, zoals het geval is bij het 16e eeuwse scheepswrak van de Ritthem in de Westerschelde. In dergelijke gevallen is er geen verstoorder om de kosten op te verhalen. In hoeveel gevallen hier sprake van is, is niet bekend. Bekijken moet worden wat mogelijke oplossingen zouden kunnen zijn.

Er is de afgelopen jaren ingezet op het vergroten en bijeenbrengen van de kennis die nodig is om zo goed mogelijke voorspellingen te doen ten aanzien van te verwachten archeologische waarden. Hiertoe zijn onder meer ongeveer 1500 gemeentelijke archeologische waardenkaarten bijeengebracht. Ook zijn kennisproducten over specifieke aspecten van de bodem die het maken van een goede voorspelling ondersteunen tot stand gebracht, zoals kaarten en best practices. Deze zijn beschikbaar gesteld via www.archeologie-innederland.nl, zodat gemeenten en bedrijven deze kunnen benutten.

De kwaliteit van archeologisch onderzoek

Met de inwerkingtreding van de Erfgoedwet in 2016 is voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek in de bodem een certificaat vereist. Deze maatregel vloeide voort uit de evaluatie van de Wet op de archeologische monumentenzorg en is gericht op het verbeteren van de kwaliteit van het archeologisch onderzoek. Op dit moment is sprake van een overgangsperiode waarin betrokken partijen het vereiste opgravingscertificaat gaan verwerven. Vanaf 1 juli 2017 mag bodemverstoorde archeologisch onderzoek alleen gedaan worden door organisaties die in het bezit zijn van een geldig certificaat.

De archeologische markt is onderhevig geweest aan veranderingen. Uit CBS-onderzoek blijkt dat zowel de omzetten als het aantal werknemers in de jaren van economische crisis sterk zijn gedaald.⁷² De omzet van de vijftien grootste commerciële

bureaus, die samen ongeveer 90% marktaandeel hebben, daalde sinds 2011 met 24%, van bijna 28 miljoen euro naar 21 miljoen euro in 2015. Het aantal werknemers daalde in dezelfde periode van 560 naar 380 en de omvang van aanstellingen werd kleiner. Zeer waarschijnlijk hangt de verkleining van de sector samen met de afname aan ruimtelijke projecten ten tijde van economische teruggang. Als gevolg daarvan was minder archeologisch onderzoek nodig.

- 72. CBS (2016a)

Figuur 13: Omzet archeologische bedrijven in de periode 2010 – 2015

De concurrentie in de markt is merkbaar. Er zijn signalen uit de archeologische sector dat de kosten voor archeologische opgravingen sinds de introductie van de marktwerking aanzienlijk zijn gedaald. Een dergelijke ontwikkeling is op zich gunstig vanuit het perspectief van de opdrachtgever, maar kan ook de kwaliteit van het archeologisch onderzoek onder druk zetten. Een studie naar de prijsontwikkeling van archeologisch onderzoek is in uitvoering in het kader van de Erfgoedmonitor, maar het blijkt lastig om data te vergaren, mogelijk omdat het gaat om bedrijfsgevoelige informatie.

De introductie van de certificatie is er met name op gericht de kwaliteitsborging van het archeologisch onderzoek te verbeteren. De praktijk zal moeten uitwijzen of dit ook daadwerkelijk is gelukt. De komende jaren zal dit worden gemonitord. Daarbij zal ook aandacht zijn voor de knelpunten die soms ontstaan als gevolg van bedrijfsbeëindiging en faillissement.

Conclusies over archeologie

Daar waar vóór de implementatie van het verdrag van Valletta archeologie in veel gevallen ongezien verloren ging, wordt nu in een aanzienlijk aantal gevallen behoud in situ gerealiseerd. Waar dat niet mogelijk is, wordt gekozen voor behoud ex situ. De komende jaren zal worden gemonitord of dit beeld stabiel is.

Het principe van de verstoorder betaalt werkt over het algemeen goed. Aandacht is nodig voor verdieping van wetenschappelijk onderzoek bij bijzonder belangwekkende vondsten. Met name bij maritiem erfgoed ontstaan soms problemen omdat behoud als gevolg van natuurlijke erosie niet mogelijk is, terwijl er geen verstoorder is die aangesproken kan worden op de kosten van een opgraving. Deze problematiek vraagt om aandacht.

Van de instandhoudingsregeling voor archeologische rijksmonumenten wordt relatief weinig gebruikgemaakt door particuliere eigenaren. Zij voelen zich in de regel niet verantwoordelijk voor het onderhoud van hun monument. Dit gegeven zal worden meegenomen in de herijking van de systematiek van de financiering van monumenten.

De commerciële archeologische bedrijven zijn conjunctuurgevoelig. Zij hebben zich de afgelopen jaren aangepast aan de economische situatie door personeel te ontslaan en de omvang van aanstellingen te verkleinen. Opvallend is de relatieve toename van het aantal archeologische begeleidingen. Nader onderzoek naar de achtergronden en de wenselijkheid hiervan is noodzakelijk.

Als gevolg van de marktwerking kan de kwaliteit van archeologisch onderzoek onder druk komen te staan. Er zal worden gemonitord hoe de kwaliteit van archeologisch onderzoek zich onder het nieuwe certificatiesysteem ontwikkelt.

Forum Hadriani vondst.
Collectie Archeologie
Voorburg, Zuid-Holland

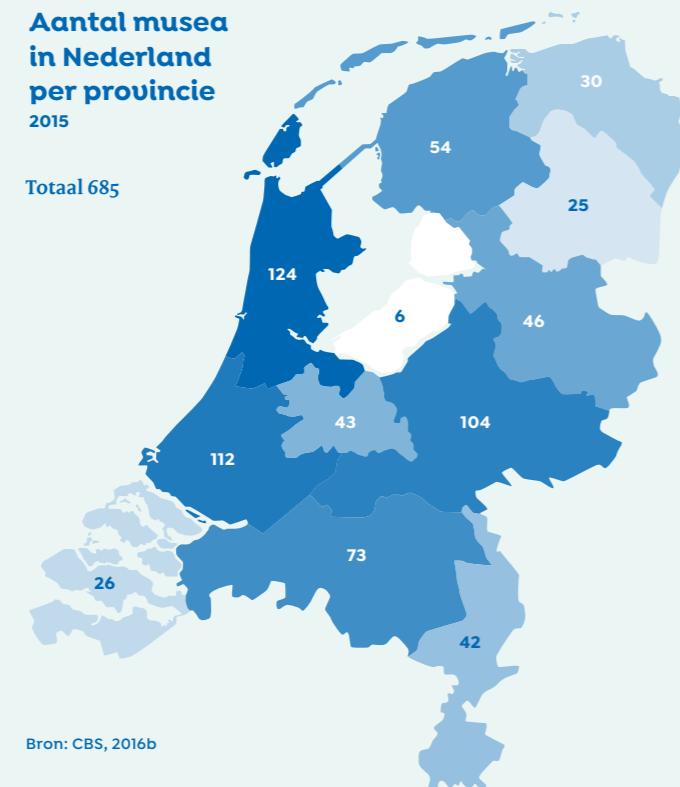

ROE REN

Bij **roerend erfgoed** gaat het om verplaatsbare objecten met een culturele en historische betekenis. Het betreft kunstobjecten zoals schilderijen en beeldhouwwerken, maar ook gebruiksvoorwerpen zoals meubels, kleding of machines. Ook **mobiel erfgoed** behoort tot deze categorie. Voorbeelden daarvan zijn oldtimers of historische vliegtuigen.

ERF
GOED
II.

Aantal musea naar status 2015

Geregistreerd BIS Geregistreerd overig Niet geregistreerd

29 457 199

Bron: CBS, 2016b

Aantal FTE musea 2015

Totaal 13.908

FTE personen
in loondienst
6.600

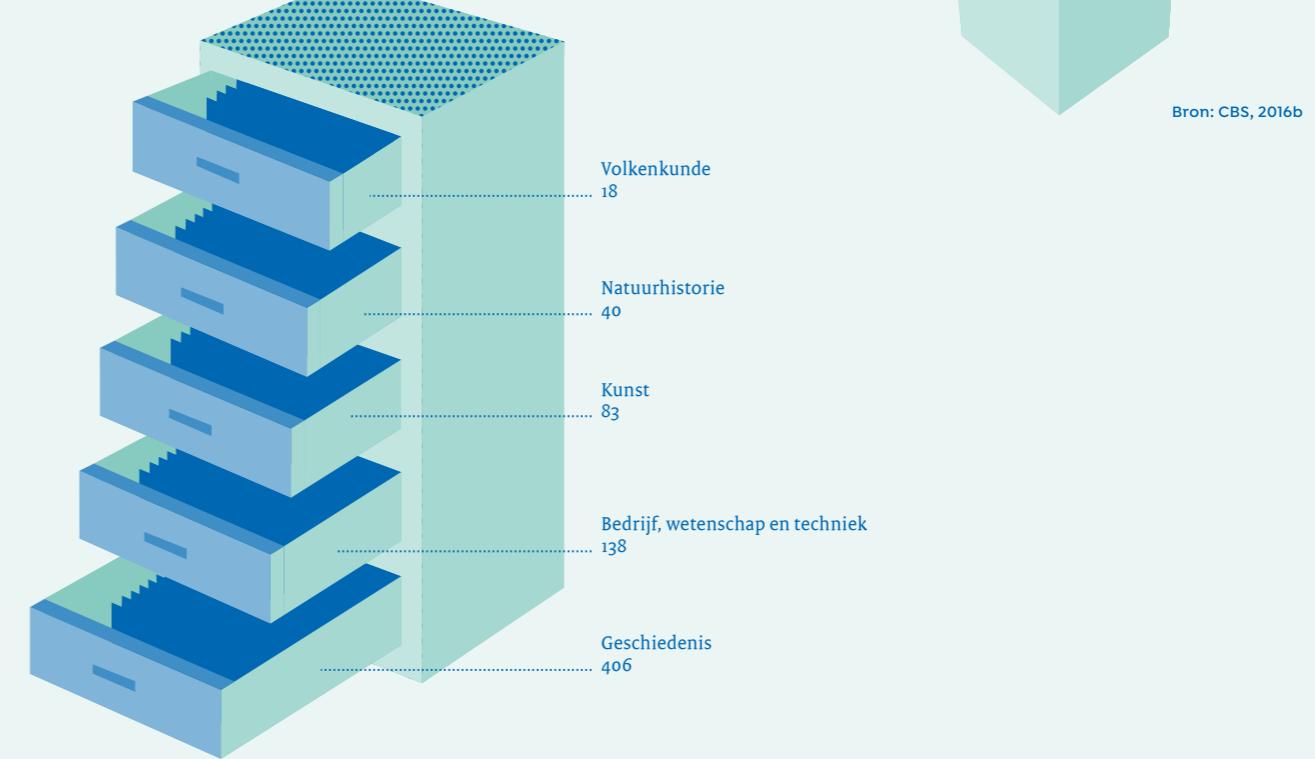
FTE vrijwilligers
5.743

FTE overig
1.565

Bron: CBS, 2016b

Aantal musea naar type collectie 2015

Totaal 685

Subsidies overheden

In 2015 in miljoenen euro's aan musea

Subsidies	Geregistreerd	Niet geregistreerd	Totaal
	BIS	Overig geregistreerd	
Totaal rijkssubsidies (x 1 mln)	169,6	53,9	3,5 227,0
Totaal provinciale subsidie (x 1 mln)	1,7	43,7	3,4 48,8
Totaal subsidie gemeente (x 1 mln)	5,7	151,2	13,4 170,3
Loonsubsidie (x 1 mln)	0,0	2,4	0,5 3,0
Totaal	177,1	251,2	20,7 449,1

Bron: CBS, 2016b

ROEREND ERFGOED

Bij roerend erfgoed gaat het om verplaatsbare objecten met een culturele en historische betekenis. Het betreft kunstobjecten zoals schilderijen en beeldhouwwerken, maar ook gebruiksvoorwerpen zoals meubels, kleding of machines. Ook mobiel erfgoed behoort tot deze categorie. Voorbeelden daarvan zijn oldtimers of historische vliegtuigen.

De belangrijkste hoeders van het roerend erfgoed zijn de musea, waarvan Nederland er 685 rijk is.⁷³ Het grootste deel krijgt subsidie van gemeenten, een kleiner aantal van het Rijk of provincies. Daarnaast zijn er musea die uitsluitend privaat gefinancierd worden. Samen zorgen de overheden en particulieren voor een rijk geschakeerd museumlandschap. Er zijn musea van wereldfaam die topstukken tonen waarvoor toeristen uit binnen- en buitenland in de rij staan. Ook is er een grote groep musea die vooral een lokale of regionale betekenis hebben en die verhalen vertellen over de directe omgeving van bewoners van een bepaald gebied, of over een specifiek onderwerp.

De verantwoordelijkheid van de rijksoverheid

De rijksoverheid draagt zorg voor het behoud en toegankelijk maken van de rikscollectie voor een breed publiek. De rikscollectie is het geheel van collecties waarvan de Staat eigenaar is of die aan de zorg van de Staat zijn toevertrouwd.⁷⁴ Ook heeft het Rijk verantwoordelijkheden die voortkomen uit internationale verdragen, zoals het verdrag ter bescherming van culturele goederen tijdens gewapende conflicten en het verdrag tegen illegale handel van cultuuronderwerpen.⁷⁵

De verantwoordelijkheid van het Rijk voor het behoud van de rikscollectie ontstond aan het einde van de negentiende eeuw. Particuliere verzamelaars schonken waardevolle collecties aan de Staat, die zich in toenemende mate inzette om waardevolle voorwerpen, historische verzamelingen en kunstverzamelingen te beschermen voor

toekomstige generaties. De drijvende kracht hierachter was de ambtenaar en latere politicus Victor de Stuers, die de teloorgang van het erfgoed wilde voorkomen.

De toegankelijkheid van de rikscollectie werd vanaf de Tweede Wereldoorlog steeds belangrijker in het overheidsbeleid, aanvankelijk vooral vanuit overwegingen van verheffing en sociale spreiding van cultuur. De overheid zet nog steeds in op educatie en cultuurdeelname. Tegenwoordig worden musea ook vanuit het oogpunt van ondernemerschap geacht een zo groot en breed mogelijk publiek te bereiken.

Er zijn objecten en collecties die niet tot de rikscollectie behoren, maar die zo belangwekkend zijn dat de rijksoverheid daar toch verantwoordelijkheid voor neemt, bijvoorbeeld omdat zij een bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis hebben. Het Rijk kan ingrijpen wanneer dit erfgoed Nederland dreigt te verlaten. Deze verantwoordelijkheid werd voor het eerst vastgelegd in de Wet tot Behoud voor Culturbezit (Wbc, 1984) en is daarna opgenomen in de Erfgoedwet.⁷⁶ Deze wet regelt ook de procedure die overheden moeten volgen als zij (delen van) een collectie willen afstoten. Deze procedure heeft als doel dat overheden zorgvuldig omgaan met cultuurobjecten die van nationaal belang zijn.

De rijksoverheid draagt ook bij aan de uitbreiding van de rikscollectie met objecten die een waardevolle toevoeging zijn voor de publiek toegankelijke collecties in Nederland. Musea kunnen voor aankopen een beroep doen op de Aankoopregeling van het Mondriaan Fonds en het Aankoopfonds.

Bijzondere tentoonstellingen met bruiklenen uit het buitenland worden door de rijksoverheid ondersteund met de indemniteitsregeling. Deze regeling zorgt voor een korting op de verzekeringspremie en staat open voor alle musea in Nederland. De rijksoverheid ondersteunt ontwikkeling

73. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015. De museumpopulatie in Nederland bestond eind 2015 uit 685 musea. Deze musea vallen onder de definitie van de ICOM, het internationale samenwerkingsverband van musea. Van de gehele populatie zijn 486 geregistreerd in het Museumregister, 199 musea zijn (nog) niet geregistreerd. In verschillende situaties is er sprake van 'aan de zorg van de Staat toevertrouwd'. Het kan gaan om een overeenkomst waarbij de Staat zich heeft verplicht tot zorg voor de desbetreffende voorwerpen, een bruikleenovereenkomst of een andere overeenkomst waaruit een zorgverplichting voortvloeit.

74. UNESCO-Verdrag 1954 Verdrag inzake de Bescherming van Culturele Goederen in geval van een Gewapend Conflict (Haags Verdrag); het (Eerste) Protocol (1954) en Tweede Protocol (1999), UNESCO-Verdrag inzake Onrechtmatige Invoer, Uitvoer of Eigendomsoverdracht van Cultuuronderwerpen (1970).

76. OCW (2015a)

van kennis over de collecties bij musea. De RCE fungeert als kennisinstelling voor iedereen die met roerend erfgoed te maken heeft.

Hoe geeft de rijksoverheid invulling aan deze verantwoordelijkheid?

De rikscollectie wordt beheerd door uiteenlopende organisaties. Het overgrote deel van de rikscollectie is ondergebracht bij musea. De rijksoverheid subsidieert 29 musea in de landelijke culturele basisinfrastructuur, waarvan er 23 rikscollectie beheren.⁷⁷ Het behoud en beheer van de collecties van deze 29 musea waren tot de inwerkingtreding van de Erfgoedwet geregeld via beheerovereenkomsten tussen het Rijk en de musea. Sinds de inwerkingtreding van de Erfgoedwet in 2016 zijn deze taken en de financiering daarvan via deze wet geregeld. Deze wet is nu het belangrijkste instrument waarmee het Rijk zijn verantwoordelijkheid voor het behoud van roerend erfgoed invulling geeft.

Behalve bij musea, zijn delen van de rikscollectie in beheer van de RCE en andere overheidsinstellingen, zoals ambassades en ministeries. De Erfgoedinspectie houdt toezicht op het beheer van de rikscollectie en cultuuronderwerpen in particulier bezit die op basis van de wet behouden moeten blijven voor het cultureel erfgoed van Nederland.

Met de nota 'Naar een nieuw museumbeleid' van 1976, presenteerde de rijksoverheid voor het eerst een samenvattend visie op musea en collecties. In deze brief werd gesteld dat het bereiken van meer publiek voor de collecties grotere aandacht moest krijgen. De jaren daarna verschenen verschillende beleidsbrieven. De meest recente ambities van de rijksoverheid staan in de beleidsbrief, 'Samen werken, samen sterker' van 2013:⁷⁸

- Meer samenwerking tussen musea onderling en tussen musea en andere typen organisaties ter bevordering van educatie, zichtbaarheid van de collectie, publieksbereik, wetenschap en digitale mogelijkheden;
- een betere wettelijke bescherming van collecties van nationaal belang;
- structurele financiering voor beheertaken voor musea die rikscollectie beheren, vanaf 2017. Dit is inmiddels vastgelegd in de Erfgoedwet;
- meer inzet van musea op het aantrekken van nieuw publiek dat nog niet vertrouwd is met musea;
- vergroting van samenwerking bij onderzoek en grotere zichtbaarheid van onderzoeksresultaten door het opstellen van een kennisagenda en het ter beschikking stellen van beurzen voor promovendi.

Deze ambities zijn in nauw overleg met de sector geformuleerd en onder andere gebaseerd op een rapport van de Museumvereniging, de branchevereniging voor musea.⁷⁹

Behoud en beheer van de rikscollectie

Registratie, veiligheid en beheernormen

Het fysieke beheer van de rikscollectie is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw sterk verbeterd. Er zijn bijvoorbeeld de nodige maatregelen genomen om te voorkomen dat de collectie wordt aangetast door bijvoorbeeld schimmels en plaagdieren.⁸⁰ Musea stellen onder andere streefwaarden en procedures op voor het klimaat, licht en de biologische aantasting van hun collectie. Figuur 14 laat zien dat het percentage instellingen met rikscollectie dat dit doet tussen 2009 en 2013 sterk is gestegen. Met name streefwaarden en procedures voor klimaat worden door het overgrote deel (94%) van de musea gebruikt. Dit gegeven zegt niets over de hoogte van de streefwaarde, het bereik ervan en de naleving van de procedure, maar wel over de aandacht voor het onderwerp.

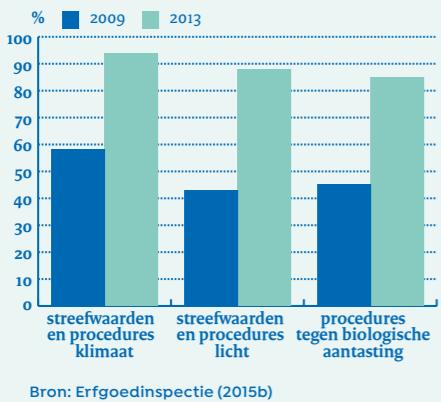
77. De 29 musea in de culturele basisinfrastructuur worden in deze publicatie aangeduid als de 'rijksgesubsidieerde musea'. Dit zijn de musea die door de minister van OCW worden gesubsidieerd. Er zijn ook andere musea die door andere departementen worden gefinancierd. Deze vallen in de statistiek onder de categorie 'overig geregistreerde musea'.

78. Ministerie van OCW (2013a)

79. Museumvereniging (2012)

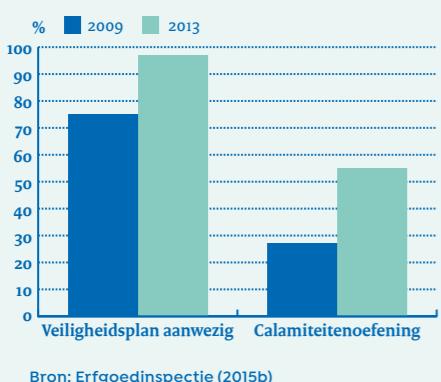
80. Erfgoedinspectie (2015a)

Figuur 14: Musea met streefwaarden en procedures voor klimaat, licht en biologische aantasting, 2009 en 2013 (in procenten)

Musea die rikscollectie beheren, geven ook in toenemende mate aandacht aan de veiligheid van de collectie. Van de door de Erfgoedinspectie geïnspecteerde instellingen heeft 97% een veiligheidsplan.⁸¹ Opgemerkt wordt dat het hier gaat om het aantal beschikbare veiligheidsplannen en niet om de kwaliteit van de plannen of de naleving ervan. Zo signaleert de Erfgoedinspectie dat niet alle rijksgesubsideerde musea beschikken over een actuele analyse van de veiligheidsrisico's voor de collectie.⁸²

Figuur 15: Percentage veiligheidsplannen bij geïnspecteerde musea in 2009 en 2013

De RCE verzamelt en deelt via de website www.veiligerfgoed.nl informatie over de preventie van incidenten. In de Database Incidenten Cultureel Erfgoed (DICE) worden veiligheidsincidenten met erfgoed geregistreerd. In de periode 2008-2015 zijn 109 incidenten met erfgoed aangemeld. Tussen 2008 en 2015 worden steeds vaker incidenten met roerend erfgoed geregistreerd. Het is niet

duidelijk of dit komt door een daadwerkelijke toename van het aantal incidenten of doordat beheerders steeds beter de weg naar de RCE weten te vinden. Ook de Museumvereniging faciliteert voor haar leden onderlinge kennisuitwisseling over veiligheid. De regeling Veiligheidszorg van het Mondriaan Fonds richt zich op deskundigheidsbevordering en professionalisering en staat open voor alle collectiebeherende instellingen.

Sinds het Deltaplan voor het Cultuurbehoud in de jaren negentig van start ging, is door musea geïnvesteerd in de registratie van de rikscollectie.⁸³ Volgens de Erfgoedinspectie is de registratie van deze collecties daardoor sterk verbeterd.⁸⁴ De achterstanden die enkele rijksgesubsidieerde musea nog hebben in het registreren van collecties, worden op dit moment planmatig aangepakt.

Aandachtspunten voor goed behoud
De Erfgoedinspectie heeft vastgesteld dat musea de fysieke conditie van de collectie niet altijd systematisch controleren. Controles door musea vinden veelal plaats naar aanleiding van bruikleenaanvragen.⁸⁵

Met het oog op het behoud van met name zoe eeuwse en hedendaagse kunst is verdere kennisontwikkeling nodig; er is nog weinig bekend over het verouderingsproces van de materialen die in deze tijd zijn gebruikt en over restauratiemogelijkheden van werk uit deze periode. Vanwege die ontbrekende kennis blijven sommige objecten in het depot met het risico dat eventueel verval niet wordt opgemerkt.

Het bewaren van een goede balans tussen publieks- en beheertaken is volgens de Erfgoedinspectie bij enkele musea een aandachtspunt. Het gaat hier onder andere om de veiligheidsrisico's en de extra druk op de beschikbare capaciteit voor het collectiebeheer als gevolg van een toename van het bruikleenverkeer. Hierdoor bestaat een grotere kans op schade door transport. Ook de toename van het aantal bezoekers kan volgens de inspectie leiden tot meer onopzettelijke beschadigingen.⁸⁶

- 81. Erfgoedinspectie (2015a)
- 82. Erfgoedinspectie (2016b)
- 83. Het Deltaplan voor het Cultuurbehoud was een grootschalige operatie in de jaren '90 om de achterstand in behoud en beheer van de Nederlandse erfgoedinstituties (musea, bibliotheken en archieven) in te lopen.
- 84. Erfgoedinspectie (2016b)
- 85. Erfgoedinspectie (2016b)
- 86. Erfgoedinspectie (2016b)

De Erfgoedwet richt zich op een aantal van deze door de Erfgoedinspectie gesignaleerde risico's. In deze wet is een normenkader vastgelegd voor het beheer van collecties en is de structurele bekostiging ervan geregeld. De rijksoverheid blijft het beheer van de rikscollectie nauwgezet volgen via de Erfgoedinspectie en de Erfgoedmonitor.

De bescherming van collecties van nationaal belang

De Museumbrief van 2013 constateerde dat objecten en collecties van nationaal belang te makkelijk uit het publieke domein zouden kunnen verdwijnen. Daarom is in de brief aangekondigd dat publiekrechtelijk wordt geregeld dat de afstotning van objecten door overheden niet is toegestaan zonder het inwinnen van een expertadvies over het belang van deze objecten. De maatregel kwam in aanvulling op de bestaande zelfregulering binnen de sector. Dit voornehmen is geëfficteerd met de Erfgoedwet. Het Rijk faciliteert het zorgvuldig afstoten van objecten met het afwegingskader dat de RCE heeft gemaakt, de Museale Weegschaal.⁸⁷ Dit is een hulpmiddel voor het waarderen van objecten en collecties.

De Museumvereniging heeft tegelijkertijd de Leidraad voor Afstotting van Museale Objecten (LAMO) herzien.⁸⁸ Deze leidraad bevat een zorgvuldige afstotingsprocedure voor collecties en objecten van bijzondere waarde en een eenvoudige procedure voor zaken die in de sector van minder cultuurhistorische waarde worden beschouwd. De vereniging heeft ook een afstotingsdatabase ingesteld waarop beheerders collecties of objecten die zij willen afstoten kunnen aanbieden.⁸⁹ Op basis van de Erfgoedwet is voor overheden een speciale voorziening gecreëerd. Deze is te vinden op de website van de rijksoverheid over wat te doen bij voornemens tot vervreemding, voor overheden, musea, betrokken organisaties en burgers.⁹⁰

Er is nog geen ervaring met de nieuwe regeling voor het afstoten van collecties; in deze balans kan daarom nog niet ingegaan worden op de effectiviteit daarvan. Het Rijk monitort de effecten van het vernieuwde

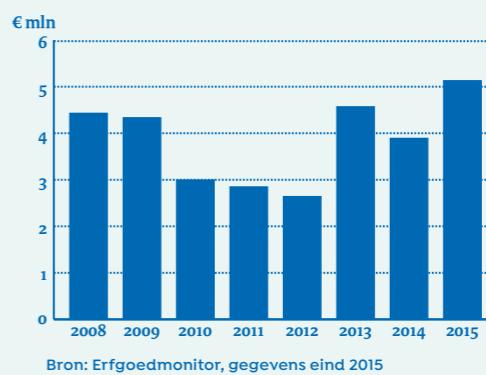
instrumentarium. De verwachting is wel dat de regeling adequaat is. In de gemeente Rotterdam is namelijk vóór introductie van de Erfgoedwet al positieve ervaring opgedaan met het werken met een toetsingscommissie toen het Wereldmuseum voornemens was delen van de collectie af te stoten. Daarbij is toen ook gebruik gemaakt van de VNG-richtlijn voor afstotning.

Bijzondere aanwinsten met steun van Rijk en particulieren

Musea kunnen werken aankopen uit hun reguliere budgetten, aangevuld met bijdragen van sponsors en particulieren. Daarnaast kunnen zij voor het verwerven van objecten een beroep doen op de aankoopregeling van het Mondriaan Fonds. In bijzondere gevallen kan de rijksoverheid aanvullend financieren vanuit het Nationaal Aankoopfonds. Dit fonds is in het leven geroepen om objecten van nationaal belang die voor Nederland verloren dreigen te gaan, aan te kopen. Daarnaast worden er werken verworven voor de rikscollectie op basis van speciale fiscale regelingen. Zo kunnen eigenaren of hun erfgenamen (een deel van) de erfbelasting betalen met een kunstvoorwerp uit hun bezit dankzij de kwijtscheldingsregeling. Het kunstvoorwerp komt vervolgens in het bezit van de overheid, die ervoor zorgt dat het in een Nederlands museum of bij een universitaire instelling komt.

Figuur 16 geeft de ontwikkeling weer van de uitgaven op basis van de Aankoopregeling van het Mondriaan Fonds.

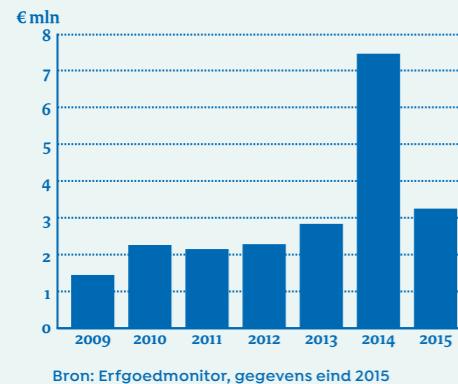
Figuur 16: Bijdragen aankopen door Mondriaan Fonds

- 87. www.cultureelerfgoed.nl
- 88. [Museumvereniging \(2016\)](http://www.museumvereniging.nl)
- 89. www.afstotingsdatabase.nl
- 90. www.koop.overheid.nl

Sinds 1994 zijn vanuit de aankoopregeling van het Mondriaan Fonds en het Nationale Aankoopfonds bijdragen verleend voor uiteenlopende typen aankopen, waaronder beeldende kunst, letterkundige collecties en mobiel erfgoed. Musea hebben daardoor een aantal bijzondere aanwinsten kunnen realiseren. Bekende recente aankopen zijn het skelet van een T.rex dat nu zichtbaar is in Naturalis in Leiden en de Rembrandtportretten van Maarten Soolmans en Oopjen Coppit, een gezamenlijke aankoop door Nederland en Frankrijk.

Figuur 17: Bijdragen aan aankopen in euro's Vereniging Rembrandt 2009-2015

Ook private financiers, zoals de Vereniging Rembrandt en de Bankgiroloterij, zijn belangrijke partners voor aankopen. Zo droeg de Vereniging Rembrandt in 2014 vier miljoen euro bij aan de aankoop van het zeventiende eeuwse beeld 'De Bacchant' van Adriaen de Vries door het Rijksmuseum.

Toegankelijkheid

De rijksoverheid streeft naar een zo groot mogelijke toegankelijkheid van de rikscollectie en het bereiken van een groot en divers publiek. Dit laatste is voor de musea ook belangrijk om voldoende eigen inkomsten te genereren en om draagvlak voor het erfgoed te behouden. De rijksoverheid stuurt op toegankelijkheid van de rijksgesubsidieerde musea. Aan de hand van de subsidieaanvraag door musea voor de Culturele Basisinfrastructuur, maakt het Rijk afspraken met hen over het publieksbereik.

Via beoordeling van de jaarlijkse (financiële) verantwoording door de instellingen, wordt de ontwikkeling van het publieksbereik gevuld. Ook stimuleert het Rijk collectiemobiliteit tussen musea. Met de indemnietregeling maakt de rijksoverheid bijzondere tentoonstellingen mogelijk.

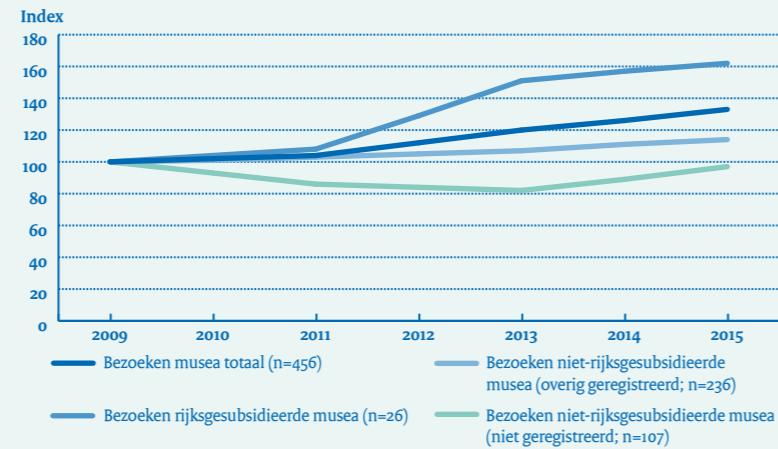
Met ingang van 2016 is in samenwerking tussen de RCE, het CBS en de Museumvereniging een nieuwe opzet van de museumstatistiek tot stand gekomen. Deze maakt onderscheid tussen de musea die zijn geregistreerd in het Museumregister en overige musea.⁹¹ De rijksgesubsidieerde musea, die allemaal zijn opgenomen in het Museumregister, worden in de analyses als aparte groep onderscheiden.

Bezoek en publiek

De 685 musea die Nederland rijk is, trokken in 2015 in totaal ruim 33 miljoen bezoeken. Hiervan waren ruim 9 miljoen bezoeken aan de 29 door het Rijk gesubsidieerde musea. Deze musea worden daarmee verhoudingsgewijs vaker bezocht dan de overige geregistreerde musea en niet-geregistreerde musea. Deze ontvingen in 2015 respectievelijk 19,8 en 4,2 miljoen bezoeken.

Figuur 18 toont de ontwikkeling van het aantal bezoeken aan musea in Nederland tussen 2009-2015. De figuur laat zien dat het totaal aantal bezoeken aan musea tussen 2009 en 2015 is toegenomen met 33%. Dit is een gemiddelde jaarlijkse toename van 4,9%.⁹²

Figuur 18: Ontwikkeling aantal bezoeken 2009-2015 (indexcijfers 2009=100)

91. Het Museumregister is een register van museale instellingen die aantoonbaar voldoen aan criteria voor een kwalitatief hoogwaardige invulling van de functies van een museum.

92. Vanaf het verslagjaar 2015 weken het CBS, de Museumvereniging en de RCE samen bij het verzamelen van gegevens en is de opzet van de Museumstatistiek van het CBS gewijzigd. De gegevens van het jaar 2015 zijn daardoor niet rechtstreeks vergelijkbaar met eerdere jaren. Om toch inzicht in relevante ontwikkelingen te geven, is een trendanalyse uitgevoerd op basis van een stabiel panel van 456 musea, die de gehele observatieperiode opgenomen zijn in de Museumstatistieken van het CBS. APE en Dialogic (2016).

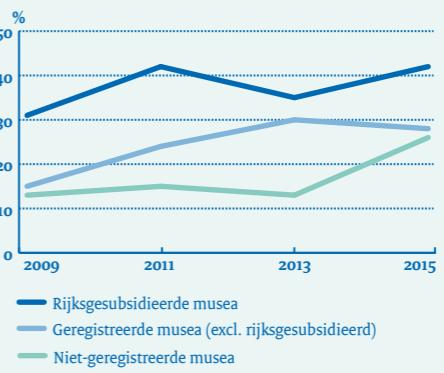
Per type museum verschilt de ontwikkeling van het aantal bezoeken. Zo nam het aantal bezoeken aan rijksgesubsidieerde musea met 62% het sterkst toe in de periode 2009-2015. Vooral tussen 2011 en 2013 is een grote stijging van het aantal bezoeken te zien. Deze wordt onder andere verklaard door de heropening van het Rijksmuseum, het Van Gogh Museum en het Mauritshuis.

Het aantal bezoeken aan geregistreerde musea, exclusief de rijksgesubsidieerde musea, groeide tussen 2009 en 2015 met 14%. Het aantal bezoeken aan niet-geregistreerde musea nam in diezelfde periode af met 3%. Wel groeide het aantal bezoeken in deze categorie tussen 2013 en 2015 met ruim 17%.

Van de musea is ook het aantal tijdelijke tentoonstellingen in beeld gebracht. Deze zijn tussen 2009 en 2015 met 24% afgenomen. Bij de rijksgesubsidieerde musea is echter sprake van een stijging (12%). Met name tussen 2009 en 2011 nemen hier de tijdelijke tentoonstellingen sterk toe, in de jaren erna is er sprake van een geleidelijke afname. Omdat de bezoeken fors stijgen en het aantal tijdelijke tentoonstellingen geleidelijk afneemt, neemt per saldo het gemiddelde bezoek per tentoonstelling toe.⁹³ Musea weten dus met minder tijdelijke tentoonstellingen meer bezoek te trekken. Voor rijksgesubsidieerde musea geldt dat het bezoek per tijdelijke tentoonstelling met 45% is toegenomen.⁹⁴

De 685 Nederlandse musea ontvingen in 2015 ruim 9,3 miljoen bezoeken uit het buitenland. Figuur 19 laat de ontwikkeling van het aandeel buitenlandse bezoeken aan musea in Nederland zien tussen 2009 en 2015.⁹⁵ Het aandeel buitenlandse bezoeken aan rijksgesubsidieerde musea is met 42% relatief groot. Dit aandeel is sinds 2009 met 11 procent punt toegenomen. Ook bij de andere musea is er sprake van een toenemend aandeel, zij het dat het aandeel buitenlandse bezoeken bij geregistreerde musea buiten de basisinfrastructuur tussen 2013 en 2015 licht is afgenomen.

Figuur 19: Ontwikkeling aandeel bezoeken vanuit het buitenland

93. In de statistiek worden alleen tijdelijke tentoonstellingen onderscheiden omdat de vaste opstelling altijd beschikbaar is. De bezoeken hebben betrekking op zowel tijdelijke tentoonstellingen als de vaste opstelling.

94. APE en Dialogic (2016)

95. APE en Dialogic (2016)

96. SCP (2016)

97. Migranten zijn inmiddels zo verschillend qua herkomstland, migratiemotief en migratieduur dat ze niet meer onder de overkoepelende termen 'allochtonen' of 'westers' en 'niet-westers' zijn te vangen. Deze termen roepen ook steeds meer discussie op vanwege hun beladen karakter. De voorkeur heeft daarom deze begrippen niet meer te gebruiken, maar te spreken van 'Nederlander met een migratieachtergrond'. In deze editie van de Erfgoedbalans wordt echter onderzoek geciteerd waarin de termen nog worden gebruikt. Dit verklaart waarom in dit document beide termen voorkomen.

98. Erfgoedinspectie (2016b)

Een tamelijk nieuw fenomeen zijn de zogenoemde pop-up musea, waarbij collectie op een niet-gangbare plek wordt getoond met als doel nieuw publiek te bereiken.

Grotere zichtbaarheid door indemniteit

Via de indemniteitsregeling kunnen musea een korting krijgen op de verzekeringspremie voor het lenen van objecten doordat het Rijk het eerste risico bij schade of verlies op zich neemt. De regeling heeft bijgedragen aan de zichtbaarheid van bijzondere stukken uit binnen- en buitenland, zoals zeer recent het werk Judith I van Gustav Klimt in het Gemeentemuseum Den Haag. De indemniteitsregeling wordt goed benut door musea die de faciliteiten hebben om grote tentoonstellingen te organiseren met bruiklenen uit het buitenland. Musea hebben door deze regeling aanzienlijk minder premie aan commerciële verzekeeraars hoeven betalen dan wanneer de regeling niet bestond: ruim 6,3 miljoen euro minder over de periode 2005-2015.⁹⁹ Jaarlijks worden gemiddeld elf aanvragen gehonoreerd. Maar de afgelopen jaren zijn steeds meer aanvragen ingediend die door het garantieplafond (van 300 miljoen euro) niet konden worden toegekend. Met ingang van 2016 is daarom een nieuwe regeling van kracht geworden, die in samenspraak met de Museumvereniging is opgesteld en die ertoe moet leiden dat aan meer musea indemniteit verleend kan worden. Per aanvraag kan nu maximaal 75 miljoen euro aan indemniteit verkregen worden. Met dit bedrag kunnen in ieder geval vier tentoonstellingen tegelijk plaats vinden, daar waar hiervoor één enkele tentoonstelling het gehele bedrag van 300 miljoen euro kon verbruiken. Daarnaast kan een aanvraag maximaal één jaar voorafgaand aan de tentoonstellingsperiode worden ingediend. Dit biedt kleinere musea meer kansen om een aanvraag in te dienen. De regeling zal in 2019 worden geëvalueerd.

Kennis en wetenschappelijke functie

Diverse maatregelen hebben de afgelopen jaren de wetenschappelijke samenwerking tussen musea en universiteiten bevorderd. In 2014 is een kennisagenda ontwikkeld door het ministerie van OCW, de Museumvereniging, NWO, KNAW en de Onderzoekschool Kunstgeschiedenis en individuele experts uit het museumveld. Om het onderzoek te verbreden naar andere domeinen dan alleen de collectie, zijn daarnaast twee andere onderzokdomeinen gedefinieerd, namelijk publiek en het museum als sociaaleconomisch instituut.

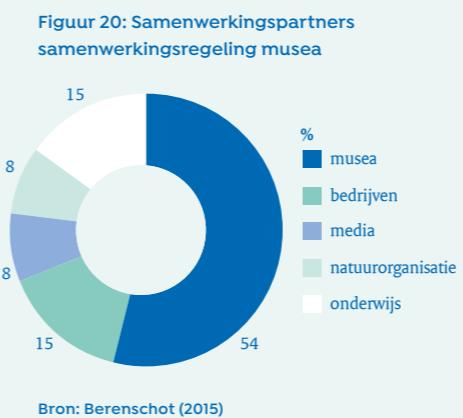
De uitvoering van de museale kennisagenda verloopt langs drie lijnen. Allereerst is met een *quick scan* het wetenschappelijk onderzoek binnen de musea geïnventariseerd. Ten tweede stimuleert het ministerie van OCW de samenwerking in het veld bij het onderzoek voor en door musea. Een voorbeeld van een dergelijke samenwerking is het in 2015 opgerichte Netherlands Institute for Conservation, Art and Science (NICAS) waarin het Rijksmuseum, de RCE, NWO, de UvA en de TU Delft de krachten hebben gebundeld op het terrein van materiaaltechnisch en kunsthistorisch onderzoek. Ten slotte zijn sinds 2014 voor een bedrag van 800.000 euro aan 20 museummedewerkers beurzen toegekend voor wetenschappelijk onderzoek naar erfgoededucatie, erfgoed en creatieve industrie en digitalisering.

Het Rijk zal de effecten monitoren aan de hand van indicatoren die gezamenlijk worden ontwikkeld door het ministerie van OCW, musea, de KNAW en de Raad voor Cultuur. Daarmee kan de KNAW na een aantal jaar vaststellen welke effecten de maatregelen hebben gehad en in hoeverre musea functioneren als volwaardig onderdeel van een grotere kennisinfrastructuur.

99. Erfgoedmonitor, gegevens eind 2015

Samenwerking

Meer samenwerking tussen musea onderling en tussen musea en andere organisaties, was een centrale doelstelling uit de Museumbrief van 2013. Het in 2012 door de commissie Asscher-Vonk van de Museumvereniging gepubliceerde advies over de toekomst van musea, stelde samenwerking centraal als oplossing voor de uitdagingen waar musea voor staan. Samenwerking is geen doel op zich, maar heeft als doel een impuls te geven aan educatie, zichtbaarheid van de collectie, publiekbereik, de wetenschappelijke functie en het gebruik van digitale mogelijkheden. Om deze samenwerking te bevorderen is bij het Mondriaan Fonds een subsidieregeling ingesteld om samenwerkingsprojecten te stimuleren.

In de periode van januari 2014 tot juli 2016 zijn 77 aanvragen voor de samenwerkingsregeling gehonoreerd. Uit een tussentijdse evaluatie die in 2015 door Berenschot is uitgevoerd, blijkt dat 50% van de gehonoreerde projecten volgens de aanvragers niet tot stand zou zijn gekomen zonder de regeling. Bij ruim de helft van de projecten wordt samengewerkt met andere musea en bijna de helft met niet-musea. Samenwerking vindt plaats op verschillende terreinen, zoals gezamenlijke energie-inkoop, digitalisering of veiligheidszorg, maar ook

op thema's als educatie, zichtbaarheid van collecties en onderzoek. Ook zijn regionale samenwerkingsverbanden ontstaan, zoals bij de streekmusea in Noord-Brabant. 85% van de musea verwacht dat hun project leidt tot structurele samenwerking die ook na het project zal worden voortgezet.¹⁰⁰

De samenwerkingsregeling van het Mondriaan Fonds wordt gecontinueerd voor de komende jaren. Gezien het belang van samenwerking, ook in de regio, geldt voor de komende jaren per aanvraag een maximaal percentage van de tegemoetkoming en een minimale bijdrage van overige partijen, zoals gemeenten. De rijksoverheid blijft de effecten van de samenwerkingsregeling volgen.

Financiering

Ondernemerschap

Het bevorderen van het cultureel ondernemerschap is al vele jaren een belangrijk thema in het cultuurbeleid. Voor de rijksgesubsidieerde musea was de verzelfstandiging in de jaren '90 een belangrijke stimulans om meer aandacht te geven aan het ondernemerschap.

In 2008 adviseerde de Commissie Cultuurprofijt over het cultureel ondernemerschap.¹⁰¹ Een van de maatregelen die de commissie voorstelde, was het invoeren van een eigen inkomstennorm voor alle rijksgesubsidieerde instellingen. Op basis van dit advies werd in 2009 een eigen inkomstennorm voor musea ingevoerd van 17,5%. In de opeenvolgende jaren is deze norm stapsgewijs verhoogd tot 21,5%. De introductie van de eigen inkomstennorm, die geldt als toelatingseis tot de culturele basisinfrastructuur, leidde tot allerhande acties bij musea, met name bij die instellingen die extra inspanningen moesten plegen om hieraan te voldoen. Zo hebben musea actief sponsors gemobiliseerd, vriendenstichtingen opgericht en museumaccommodaties actief verhuurd als vergader-

100. Berenschot (2015)

101. Commissie Cultuurprofijt (2008)

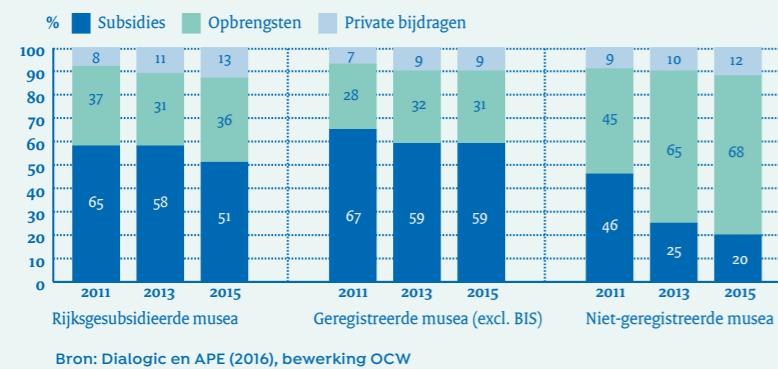
of trouwlocatie. Instellingen die al boven deze norm zaten, zetten hun activiteiten als cultureel ondernemer onverkort voort, al dan niet ondersteund door aparte steunstichtingen of bv's voor de exploitatie van de winkel, merchandising en horecavoorziening. Hoewel er tussen de musea onderling grote verschillen zijn, zitten inmiddels alle rijksgesubsidieerde musea ruim boven de norm.¹⁰²

Cultureel ondernemerschap is tegenwoordig niet meer weg te denken uit de museumsector. De tweede commissie Asscher-Vonk van de Museumvereniging inventariseerde in 2013 diverse voorbeelden van inventieve samenwerkingsverbanden tussen musea en met andere organisaties in diverse sectoren, onder meer bedoeld om de bedrijfsvoering en marketing van musea te bevorderen. Een succesvol instrument in de collectieve marketing van musea is de Museumkaart met inmiddels meer dan een miljoen gebruikers.

Financieringsmix

Figuur 21 laat de financieringsmix van de verschillende groepen musea zien. Over de hele linie neemt het aandeel subsidies af. Het aandeel subsidies in de totale inkomsten bij de rijksgesubsidieerde musea daalde tussen 2011 en 2015 van 65% naar 51%. Het aandeel opbrengsten en het aandeel private bijdragen nam in dezelfde periode toe. Bij de overige geregistreerde musea nam het aandeel subsidie minder sterk af, terwijl bij de niet-geregistreerde musea het aandeel subsidies het sterkst is gedaald.¹⁰³

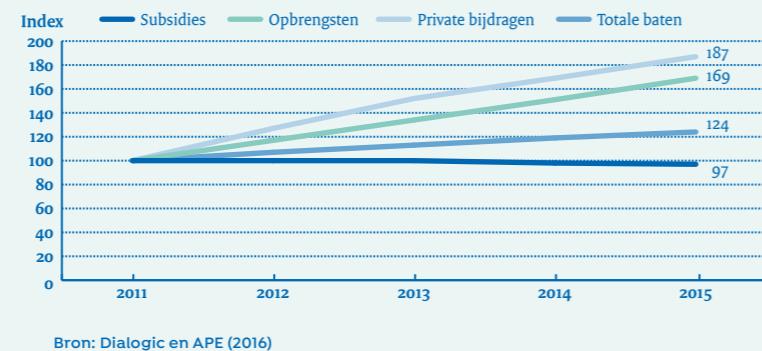
Figuur 21: Financieringsmix musea 2011-2015

De financieringsmix zegt iets over de verhouding tussen de verschillende inkomstenbronnen, maar niets over de hoogte van de verschillende inkomstenbronnen. De volgende figuren geven hier wel inzicht in. In deze analyses is er voor inflatie gecorrigeerd.

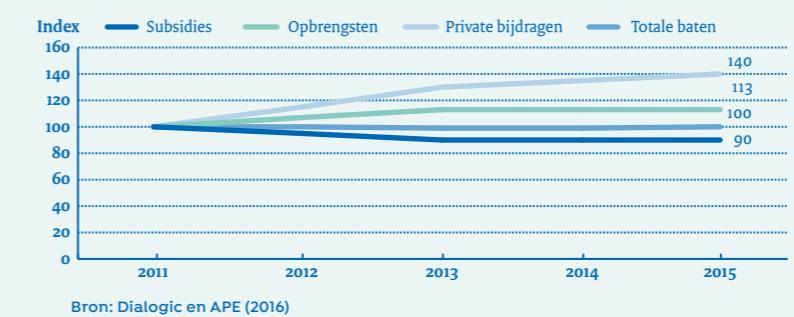
Figuur 22 laat zien dat de baten van de rijksgesubsidieerde musea tussen 2011 en 2015 toenamen met 24%. Rijksgesubsidieerde musea genereren overeenkomstig de beleidsdoelstelling meer eigen inkomsten. Met name de private bijdragen namen sterk toe (87%). Het gaat hier echter om een relatief klein aandeel in de totale baten. De subsidies namen met 3% af.

Figuur 22: Ontwikkeling van de reële inkomsten rijksgesubsidieerde musea 2009-2015 (index 2011=100, gecorrigeerd voor inflatie)

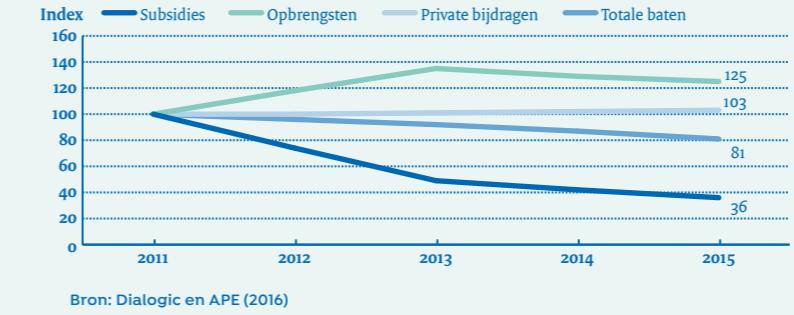

102. Ministerie van OCW (2016d)
103. Opbrengsten zijn de publieksinkomsten, sponsorinkomsten en overige eigen inkomsten, bijvoorbeeld opbrengsten van lezingen en (kinder-)activiteiten. De private bijdragen bestaan uit bijdragen en giften van vriendenverenigingen, bedrijven (met uitzondering van sponsoring) en private fondsen. Het verschil met opbrengsten is dat er geen (directe) tegenprestatie tegenover staat.

Figuur 23: Ontwikkeling van de reële inkomsten niet-rijksgesubsidieerde musea (overig geregistreerd) 2009-2015 (index 2011=100, gecorrigeerd voor inflatie)

Figuur 24: Ontwikkeling van de reële inkomsten niet-geregistreerde musea 2009-2015 (index 2011=100, gecorrigeerd voor inflatie)

Figuur 23 laat de ontwikkeling zien van de inkomsten (subsidies, opbrengsten en private bijdragen) van niet-rijksgesubsidieerde, geregistreerde musea tussen 2011 en 2015. De totale baten van deze groep musea zijn stabiel. De subsidies namen echter in omvang sterker af dan bij de rijksgesubsidieerde musea.

De private bijdragen en de opbrengsten (zoals inkomsten uit entreegelden) stegen. De stijging was echter minder sterk dan bij de rijksgesubsidieerde musea.

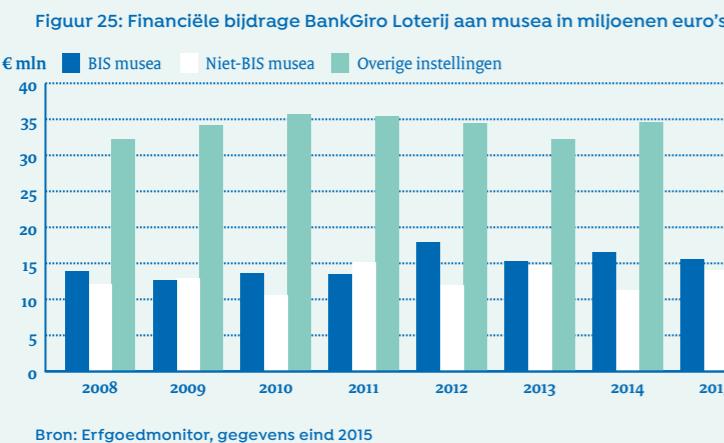
Figuur 24 toont de ontwikkeling bij niet-geregistreerde musea. De totale baten bij deze groep musea zijn tussen 2011 en 2015 met 19% afgenomen. De subsidies zijn fors teruggelopen, namelijk met 64% ten opzichte van 2011. Vanaf 2013 vlakt de daling af. Meestal zijn gemeenten de subsidienten van deze instellingen. De totale opbrengsten stijgen met 25%, maar die maken deze subsidievermindering niet goed. Ook de opbrengsten vertonen vanaf 2013 een daling.

Wanneer de subsidies en de opbrengsten blijven dalen, heeft dit mogelijk negatieve gevolgen voor de niet-geregistreerde musea. Een duiding van de ontwikkelingen en een beeld van de effecten op de betreffende musea, zijn echter nog niet te geven.

Private bijdragen

Private bijdragen bestaan uit bijdragen van particulieren, inclusief vriendenverenigingen, bedrijven, private fondsen en goededoelenloterijen. Het betreft giften, schenkingen, donaties, legaten of contributies. Sponsoring wordt hier niet onder verstaan.

Een belangrijk deel van de private bijdragen voor musea zijn de afdrachten van de loterijen. Zes landelijke kansspelvergunninghouders dragen een deel van hun opbrengst af aan goede doelen. De BankGiro Loterij (BGL, onderdeel van de Nationale Goede Doelen Loterijen) oormerkt haar afdrachten specifiek voor de culturele sector.

In 2015 werd 50% van de jaarlijkse inkomsten, namelijk 62,8 miljoen euro, geschonken aan organisaties die werken op het terrein van cultuur en monumentenzorg in Nederland. De vaste partners van de BGL zijn vrijwel allemaal erfgoedinstellingen, waarvan het grootste deel musea zijn. Uit onderzoek naar crowdfunding bij musea en andere erfgoed-instellingen blijkt dat crowdfunding in Nederland exponentieel is toegenomen, maar dat de baten relatief weinig ten gunste komen van de erfgoed-sector.¹⁰⁴ In 2015 werd met crowdfunding 60.000 euro voor musea opgehaald.

Geuen

De Geefwet is op 1 januari 2012 in werking getreden. De Geefwet is een verzamelwet die wijzigingen in een aantal belastingwetten aanbrengt. Een van die wijzigingen is de multiplier die giften aan culturele instellingen met een ANBI-status fiscaal aantrekkelijker maakt. Het doel van de Geefwet, en specifiek de multiplier, is om het geven aan cultuur en de fondsenwerving door culturele instellingen te stimuleren, waardoor zij meer eigen inkomsten uit giften genereren. De multiplier geldt tot en met 2017. Uit tussentijds onderzoek blijkt dat culturele instellingen over de gehele linie in de periode 2012 - 2014 actiever geworden zijn in het werven van eigen inkomsten. Wel valt op dat voornamelijk de grotere instellingen, waaronder de grote musea, actief communiceren over de Geefwet.¹⁰⁵

Invoer en uitvoer cultuурgoederen

Het Nederlandse beleid ten aanzien van het voorkomen van illegale invoer of uitvoer van cultuурgoederen, heeft als doel het behoud van erfgoedcollecties die voor Nederland en andere landen belangrijk zijn. Nederland werkt op nationaal en internationaal niveau samen op het gebied van in- en uitvoer van cultuурgoederen. Het belangrijkste doel is de illegale handel in roerend erfgoed te bestrijden. Het Nederlandse beleid is gebaseerd op Europese regelgeving en twee UNESCO-verdragen.¹⁰⁶ Voor oorlogsgebieden als Irak en Syrië zijn Europese sanctieregelingen van toepassing die zijn gebaseerd op aanbevelingen van de Verenigde Naties.¹⁰⁷

Onderzoeken naar kunstcriminaliteit in Nederland in 2007 en 2011 leidden tot meer aandacht bij de overheid, toezichthoudende en handhavende instanties, branches (kunsthandel, musea, verzekерingsmaatschappijen) en tot toezeggingen van het Rijk om de toezichts- en handhavingsketen te verbeteren.¹⁰⁸ De Nationale Politie heeft inmiddels een Team Kunst- en Antiekcriminaliteit en de tien politieregio's hebben een speciale functionaris aangesteld. Bij het Openbaar Ministerie is een landelijke Officier van Justitie aangewezen voor de aanpak van criminaliteit die aan kunst is gerelateerd.¹⁰⁹ Daarnaast voert de overheid gesprekken met de kunsthandel om het ethisch handelen te stimuleren.

- 104. Douw & Koren (2015)
- 105. S. Franssen en R. Bekkers (2016)
- 106. UNESCO-verdrag inzake onrechtmatige invoer, uitvoer en eigendomsverdracht van cultuурgoederen en UNESCO-verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict en de bijbehorende protocollen, vanaf 1 juli 2016: Erfgoedwet, hoofdstuk 6. Richtlijn nr. 93/7/EEG, sinds 19 december 2015 vervangen door Richtlijn 2014/60 en Verordening (EG) nr. 116/2009.
- 107. Sanctieregeling Irak 2004 II, Sanctieregeling Syrië 2012.
- 108. Bieleman e.a. (2007) en Ham e.a. (2011)
- 109. Ministerie van OCW en Ministerie van Vlaanderen (2012)

De samenwerking tussen de Erfgoedinspectie, Douane, Politie en het Openbaar Ministerie is in de afgelopen 20 jaar geïntensiveerd. De aandacht voor het onderwerp is toegenomen, mede door de conflicten in het Midden-Oosten en in andere werelddelen, die naast menselijk leed ook illegale handel in cultuурgoederen en vernietiging van erfgoed tot gevolg hebben. De handel is een inkomstenbron voor terroristische organisaties. De conflicten vergroten het risico dat illegaal uitgevoerde cultuурgoederen als archeologisch en volkenkundig erfgoed worden ingevoerd in landen met afzetmogelijkheden, zoals Nederland. In de afgelopen jaren namen meldingen van mogelijke illegale invoer toe. In een enkel geval leidde dit ook tot een in bewaringneming. Tussen januari 2009 en mei 2016 zijn, naast meldingen van burgers en erfgoedinstellingen, 108 van dergelijke meldingen door de Douane aan de Erfgoedinspectie gedaan. De meeste uit Azië en Oceanië, gevolgd door Afrika en Midden-Oosten. Er zijn tot nu toe nog weinig meldingen geweest over erfgoed uit conflictlanden.

Uit monitoring van de implementatie van de Europese regelgeving en van het UNESCO-verdrag blijkt dat voor de 'Richtlijn betreffende terugval van cultuурgoederen' in Nederland in de periode 2008-2011 per jaar één tot drie zaken speelden. Dit beeld komt overeen met andere landen.

Meestal werden de zaken niet ontvankelijk verklaard of konden ze op een andere wijze minnelijk worden geschikt. In 2016 is een toename van meldingen geconstateerd, mogelijk als gevolg van de herschikte richtlijn in december 2015.¹¹⁰

Voor bepaalde cultuурgoederen is een vergunning nodig voor uitvoer buiten de Europese Unie (EU).¹¹¹ Kunsthandelaren en veilinghuizen zijn verantwoordelijk voor ongeveer de helft van alle aanvragen voor uitvoervergunningen, meestal voor schilderijen en archeologische voorwerpen. Meer dan de helft van de aanvragen voor uitvoervergunningen betreft tijdelijke

uitvoer voor tentoonstellingen of het gebruik van een muziekinstrument buiten de EU. Het aantal uitvoervergunningen in 2012, 2013 en 2014 is respectievelijk 385, 374 en 272. Uitvoervergunningen worden vooral verleend voor de Verenigde Staten en in mindere mate Zwitserland en vervolgens overige landen.¹¹²

Georganiseerde criminaliteit en de financiering van terrorisme, kunnen een risico vormen voor het behoud van roerend erfgoed. Daarom voert de EU op het ogenblik een onderzoek uit naar de mate waarin het huidige instrumentarium voldoet. Het onderzoek gaat met name over de invoer van cultuурgoederen in de EU. De EU overweegt om aanvullende regelgeving voor invoer te ontwikkelen.

Mobiel erfgoed

Met de Erfgoedwet is het mobiel erfgoed nadrukkelijk binnen de reikwijdte van de definitie van cultureel erfgoed gekomen. Dit heeft een positieve impuls gegeven aan de aandacht voor het mobiel erfgoed zowel binnen het erfgoed domein als daarbuiten. Het mobiel erfgoed is onder te verdelen in vier sectoren, waarvan de sector weg de grootste is met ruim 921.370 voertuigen, gevolgd door de sector water met 5.880 vaartuigen, de sector rail met 2.110 railvoertuigen en tenslotte de sector lucht met 1.000 vliegtuigen.¹¹³ Gedetailleerde gegevens over het nog functioneel – dus mobiel – zijn van dit erfgoed ontbreken, maar de inschatting van de sectoren zelf is dat het ongeveer om de helft gaat.¹¹⁴ Het mobiel erfgoed is meestal in handen van particuliere eigenaren die zich met veel enthousiasme inzetten voor de instandhouding en het mobiel maken en houden van hun erfgoed. Zowel in de beleidsbrief MoMo als bij de behandeling van de Erfgoedwet werd echter geconstateerd dat eigenaren van mobiel erfgoed daarbij last kunnen hebben van – vaak onbedoelde – beperkingen van sectorale wet- en regelgeving zoals strenger wordende milieu-eisen en veiligheidsvoorschriften.

110. Zie Verslag van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad en het Europees Economisch en Sociaal Comité, Vierde verslag over de toepassing van Richtlijn 93/7/EEG van de Raad betreffende de terugval van cultuурgoederen die op onrechtmatige wijze buiten het grondgebied van een lidstaat zijn gebracht. <http://eur-lex.europa.eu>

111. Verordening [EG] nr.116/2009 betreffende de uitvoer van cultuурgoederen. In bijlage 1 bij deze verordening zijn de cultuурgoederen verdeeld in 15 categorieën met een bepaalde waarde of ouderdomsdrempel.

112. Erfgoedinspectie (2013b), Erfgoedinspectie (2014) en Erfgoedinspectie (2015b).

113. Erfgoedmonitor, gegevens 2016

114. Het gaat hier om eigen opgaven van de sectoren water, lucht en rail. Precieze gegevens van de sector zijn nog niet voorhanden.

De mobiel erfgoedsectoren hebben sinds een aantal jaren een structureel overleg met OCW waarin mogelijke knelpunten in wet- en regelgeving worden geïdentificeerd en waar mogelijk opgelost worden. Daar waar nodig wordt hierbij samengewerkt met andere departementen.¹¹⁵ Dit heeft onder meer geresulteerd in een uitzonderingspositie voor historische vaartuigen zodat deze niet onbedoeld worden belast met bouwvoorschriften op grond van de Woningwet. Daarnaast is een verkenning gestart gericht op het in samenhang opnemen van mobiel erfgoed en historische havens in het bestemmingsplan en (onder de Omgevingswet) het omgevingsplan.

De afgelopen jaren heeft de sector zelf het voortouw genomen bij het opzetten van het Nationaal Register Mobiel Erfgoed, dat is ontwikkeld om het behoud, beheer en de zichtbaarheid van mobiel erfgoed te bevorderen. In 2016 heeft de sector een lijst met toonbeelden

opgesteld die samen de geschiedenis van de mobiliteit van ons land vertolken.¹¹⁶ Hiermee wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan de versterking van de aandacht bij een breed publiek voor het mobiel erfgoed en onze mobiliteitsgeschiedenis.

In 2010 is het revolverend fonds bij het NRF eenmalig met een bedrag van 1 miljoen euro versterkt voor het verstrekken van leningen voor restauraties van mobiel erfgoed. Omdat hiervan uiteindelijk weinig gebruik is gemaakt, is deze faciliteit in overleg met de sector beëindigd. Daarvoor in de plaats is door het Mondriaan Fonds een subsidieregeling opgesteld, gericht op ondersteuning van integrale projecten die bijdragen aan de versterking en professionalisering van de sector mobiel erfgoed als geheel. Deze regeling zal in 2017 in werking treden. Hiermee kunnen projecten als het verbeteren en publiekstoegankelijk maken van het register worden ondersteund.

115. De mobiel erfgoedsector wordt vertegenwoordigd door de belangenverenigingen van de vier sectoren, die hier toe zijn verenigd in de Stichting Mobiele Collectie Nederland (MCN).

116. www.toonbeelden.com

Mouwtjes (babykleding)
1700 – 1800, Hindeloopen,
Friesland

Conclusies over roerend erfgoed

Musea gaan zorgvuldig om met de rikscollectie. De registratie is sinds de jaren '90 verbeterd, er zijn meer veiligheids- en beheerplannen en de zorgvuldigheidsregels voor het afstoten van objecten door overheden zijn aangescherpt. Musea beschikken over meer kennis over veiligheid, daarin gefaciliteerd door de RCE en de Museumvereniging. Met de Erfgoedwet is een normenkader vastgesteld voor het beheer van collecties en de structurele bekostiging van het behoud en beheer van de collecties is daarin vastgelegd. Er zijn de afgelopen jaren tal van bijzondere aankopen gedaan met steun van het Rijk en particulieren.

Het bestaan van veiligheids- en beheerplannen is geen volledige garantie voor daadwerkelijk zorgvuldige omgang met de collectie. De rijksoverheid blijft het beheer van de rikscollectie volgen via de Erfgoedinspectie en instrumenten als de Erfgoedmonitor en de Erfgoedbalans. Ook de effecten van het nieuwe afstotingsinstrumentarium zullen worden gemonitord.

De rijksgesubsidieerde musea worden goed bezocht. De bezoekersaantallen stijgen jaarlijks fors. Ook het bezoek uit het buitenland is gestegen. Het is niet duidelijk in hoeverre rijksgesubsidieerde musea de doelstelling hebben behaald om nieuw publiek te trekken, aangezien er geen cijfers zijn van publieksonderzoek door musea zelf. Hoger opgeleiden bezoeken vaker musea dan lager opgeleiden en het bezoek van allochtonen ligt fors lager dan dat van autochtonen. In een samenleving die steeds meer divers wordt, is het belangrijk dat musea zich goed blijven verhouden tot hun omgeving. De naleving van de Code Culturele Diversiteit is daarvoor een voorwaarde.

De samenwerkingsregeling wordt goed benut. Er zijn veel interessante samenwerkings-projecten tot stand gekomen, zowel tussen musea onderling, als tussen musea en andere instellingen. De rijksoverheid blijft de effecten van de regeling volgen.

De indemnitezregeling heeft een aantal bijzondere tentoonstellingen mogelijk gemaakt en biedt na de recente aanpassingen meer mogelijkheden aan musea om van deze regeling te profiteren en korting te krijgen op verzekeringspremies.

Cultureel ondernemerschap is niet meer weg te denken uit de museumsector. Het aandeel eigen inkomsten in de financieringsmix van rijksgesubsidieerde musea neemt toe en het aandeel subsidie neemt af. Opvallend groot is de terugloop van de subsidies aan niet-geregistreerde musea.

Diverse maatregelen hebben de afgelopen jaren de wetenschappelijke samenwerking tussen musea en universiteiten bevorderd. Zo is een kennisagenda is opgesteld, is samenwerking gestimuleerd en zijn beurzen toegekend aan museummedewerkers. De effecten van de maatregelen ter bevordering van onderzoek worden gemonitord.

Nederland is actiever gaan optreden tegen illegale handel in cultuурgoederen op basis van Europese regelgeving en het UNESCO-verdrag op dit terrein.

Mobiel erfgoed krijgt in toenemende mate aandacht bij zowel een breed publiek als bij overheden. De komende jaren zal de ingeslagen weg naar een grotere aandacht voor mobiel erfgoed en naar het voorkomen en waar mogelijk gezamenlijk oplossen van knelpunten in wet- en regelgeving worden voortgezet.

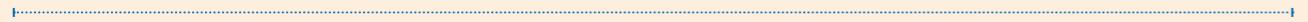
IM MATE RIEEL

Immaterieel erfgoed omvat sociale gewoonten, voorstellingen, rituelen, tradities, uitdrukkingen, bijzondere kennis en/of vaardigheden die gemeenschappen en groepen erkennen als een vorm van cultureel erfgoed. Het begrip dekt dus een brede lading: van het Midwinterhoorn blazen in Drenthe, het Zomercarnaval in Rotterdam, tot de Indische rijsttafel.

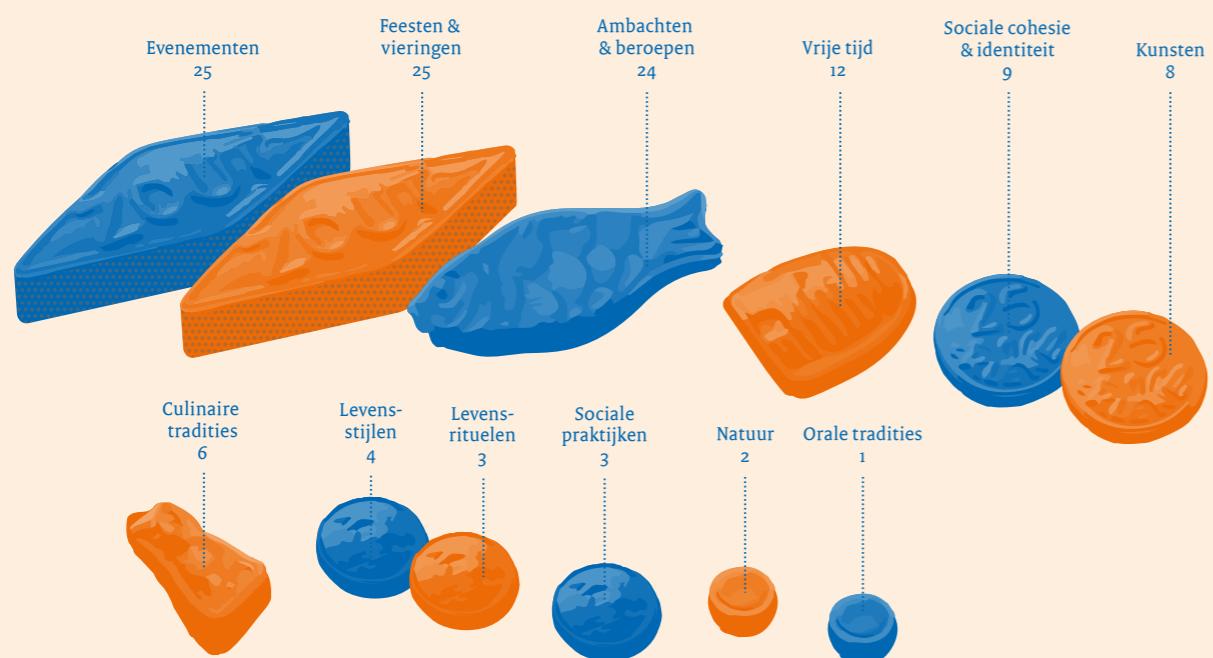

ERF GOED

III.

Immaterieel erfgoed per categorie 2016

Bron: Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland

IMMATERIEEL ERFGOED

Immaterieel erfgoed omvat sociale gewoonten, voorstellen, rituelen, tradities, uitdrukkingen, bijzondere kennis en/of vaardigheden die gemeenschappen en groepen erkennen als een vorm van cultureel erfgoed. Het begrip dekt dus een brede lading: van het Midwinterhoorn blazen in Drenthe, het Zomercarnaval in Rotterdam, tot de Indische rijsttafel.¹¹⁷

Mensen voelen zich verbonden door immaterieel erfgoed; het verleent hen identiteit en draagt bij aan een gevoel van continuïteit. In een wereld die globaliseert bieden nationale, regionale en lokale gebruiken, tradities en ambachten houvast. Immaterieel erfgoed is levend en dynamisch erfgoed dat door de overdracht door gemeenschappen aan nieuwe generaties meegaat met zijn tijd. Maar immaterieel erfgoed kan ook schuren: tradities zijn niet altijd onbetwist, getuige bijvoorbeeld het scherpe maatschappelijke debat dat al enige jaren wordt gevoerd over de figuur van Zwarte Piet. Immaterieel erfgoed is nauw verbonden met het materiële erfgoed, bijvoorbeeld het ambacht van molenaar aan de monumentale molens.

De verantwoordelijkheid van de riksouwerheid

De verantwoordelijkheid van het Rijk komt voort uit het UNESCO-verdrag inzake de bescherming van immaterieel cultureel erfgoed, waarbij het Koninkrijk der Nederlanden in 2012 partij werd. Daarvoor was er overigens ook al aandacht voor dit onderwerp. De voorganger van het huidige Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, werd reeds in 1991 opgericht.

De doelstelling van het UNESCO-verdrag over immaterieel erfgoed is het veiligstellen van het voortbestaan van immaterieel cultureel erfgoed en het verzekeren van het respect en waardering daarvoor op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Het verdrag geeft daarbij een centrale rol aan gemeenschappen,

groepen en individuen om het immaterieel erfgoed levensvatbaar houden. De belangrijkste verdragsverplichting voor het Rijk is het inventariseren van het immaterieel erfgoed en het daartoe aanleggen van een inventaris.

Hoe geeft de riksouwerheid invulling aan deze verantwoordelijkheid?

Het Rijk geeft aan zijn verantwoordelijkheid voor het immaterieel erfgoed invulling door:

- Het opstellen van een Nationale Inventaris
- Kennisuitwisseling en ondersteuning via het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en het Fonds voor Cultuurparticipatie.

De Nationale Inventaris

Het doel van de inventaris is het immaterieel erfgoed meer zichtbaar maken, de dragende gemeenschap waardering en respect verlenen en de levensvatbaarheid van het immateriële erfgoed te vergroten. Een voorwaarde om in de inventaris te worden opgenomen, is dat er een plan gemaakt is voor het overdragen van kennis en vaardigheden van het immaterieel erfgoed naar volgende generaties.

Nederland heeft er bewust voor gekozen om niet van rikswege te bepalen wat op de Nationale Inventaris moet komen, maar om deze vanuit de samenleving tot stand te laten komen. Wel wordt gestimuleerd dat de inventaris cultureel divers is en plaats biedt aan bijvoorbeeld hedendaags immaterieel erfgoed, erfgoed in de stedelijke ruimte en erfgoed van jongeren en van erfgoed van migranten. De inventaris staat online op www.immaterieelerfgoed.nl.

Kennisuitwisseling en ondersteuning

Het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland begeleidt en ondersteunt immaterieel erfgoedgemeenschappen, coördineert de Nationale Inventaris, ontwikkelt en verspreidt kennis en informeert het bredere

117. UNESCO onderscheidt vijf domeinen van immaterieel erfgoed:
 a. mondelijke uitdrukkingen;
 b. uitvoerende kunsten;
 c. sociale praktijken, rituelen en feestelijke gebeurtenissen;
 d. kennis en praktijken rond de natuur en het universum;
 e. traditionele ambachten.

publiek in samenwerking met andere culturele en wetenschappelijke instellingen. Het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP) richt zich op het versterken van de erfgoed-sector en voert een regeling uit om goede voorbeelden van het veiligstellen van immaterieel erfgoed te ondersteunen. De eerste twee jaar stond deze regeling in het teken van ‘het ambacht’ en nu in het teken van ‘nieuwe verbindingen’, tussen immaterieel erfgoed en nieuwe doelgroepen, tussen immaterieel erfgoed en maatschappelijke vraagstukken en binnen het immaterieel erfgoed zelf.

Nederland wisselt ook op internationaal niveau kennis uit. Daarnaast ondersteunt Nederland via vrijwillige, geoormerkte bijdragen aan het fonds van het UNESCO-verdrag het wereldwijde capaciteitsopbouwprogramma van UNESCO. De afgelopen jaren is deze bijdrage besteed aan capaciteitsopbouw in de Caribische delen van het Koninkrijk. Het kabinet vindt het belangrijk dat ook de Caribische delen van het Koninkrijk deelnemen aan het immaterieel erfgoedbeleid. Het verdrag geldt mede voor Aruba, Curaçao en Sint Maarten.

De realisatie van de beleidsdoelstellingen

Het beleid over immaterieel erfgoed is van recente datum. Toch is al een aantal resultaten te noemen.

- Er is een nationale, digitaal beschikbare inventaris die 122 tradities omvat. Er staan 53 gemeenschappen op een wachtlijst.
- Nederland heeft in 2016 voor de eerste keer een traditie voorgedragen voor de Representatieve lijst van het UNESCO-verdrag: het beroep van molenaar. Over de plaatsing van het ambacht van molenaar neemt de UNESCO in 2017 een besluit. De Raad voor Cultuur zal daarna worden gevraagd om ook andere tradities uit de inventaris te selecteren die gekwalificeerd zijn voor een internationale nominatie.

Het KIEN heeft in 2016 een evaluatie uitgevoerd van de eerste 50 tradities die op de Nationale Inventaris staan. De resultaten van die evaluatie geven het volgende beeld:

- Alle immaterieel erfgoedelementen op de inventaris voldoen aan de criteria van de inventaris.
- 17 tradities hebben ondersteuning nodig bij het veiligstellen van hun erfgoed voor de toekomst. De door hen meest genoemde knelpunten zijn: opvolgers zoeken, kennis op papier zetten, gemeentelijke regelgeving, erfgoed zichtbaar maken, aansluiting vinden bij jongeren en promotiecampagnes opzetten;
- 19 gemeenschappen zijn actief bezig met het zorgen voor waarborgen voor het behoud van hun tradities;
- 14 gemeenschappen zijn zo goed in het behouden van hun tradities, dat zij de mogelijkheid hebben om zich daarin te ontwikkelen tot *best practice*.
- Bij de meeste gemeenschappen heeft plaatsing op de inventaris geleid tot meer samenwerking met andere erfgoedininstellingen, zoals historische verenigingen, archieven en musea. Opvallend is dat 23 van de honderd gemeenschappen na plaatsing op de inventaris internationale contacten hebben aangeknoopt met andere immaterieelerfgoedgemeenschappen elders in de wereld.

Internationaal

Tussen 2013 en 2016 hebben in het kader van het door Nederland ondersteunde UNESCO-programma workshops plaatsgevonden in Caribisch Nederland (Bonaire, Sint Eustatius en Saba) en in de Caribische landen (Curaçao, Aruba en Sint Maarten). Op de BES-eilanden zijn in 2015 commissies voor het immaterieel erfgoed ingesteld om voor elk eiland een inventaris van het immaterieel erfgoed samen te stellen en safeguardingsplannen op te stellen in samenwerking met de gemeenschappen. Het is de bedoeling dat gedocumenteerde immaterieelerfgoedelementen van de Caribische eilanden in de koninkrijksbrede inventaris worden opgenomen. Nederland ondersteunt ook Suriname bij het ratificeren en implementeren van dit UNESCO-verdrag, in het kader van het wereldwijde capaciteitsopbouwprogramma van UNESCO.

Molenbeker van gedreven zilver, Reynier Hendriksz. van Hassel, 1662, Delft, Zuid-Holland

Conclusies over immaterieel erfgoed

Het rijksoverheid voor immaterieel erfgoed is in Nederland nog tamelijk jong. Er zijn veel mensen bezig met immaterieel erfgoed. In korte tijd zijn er veel aanmeldingen voor de inventaris gedaan. In vergelijking met andere Europese landen heeft Nederland een van de rijkst gevulde inventarissen. Er is veel kennis opgedaan over het veiligstellen van immaterieel erfgoed. KIEN werkt samen met culturele instellingen en universiteiten aan een kennis- en onderzoeksagenda.

De inventaris is nog tamelijk eenzijdig samengesteld en vertegenwoordigt vooral de ‘traditionele tradities’ en nog onvoldoende de veelzijdige rijkdom aan culturen die in Nederland aanwezig is, zoals hedendaags immaterieel erfgoed in de stedelijke omgeving, erfgoed van jongeren en erfgoed van migranten. Het KIEN heeft maatregelen genomen om de inventaris toegankelijker en meer divers te maken. Op die manier wordt de lijst representatiever. Inmiddels is bijvoorbeeld immaterieel erfgoed van gemeenschappen met wortels in een andere cultuur opgenomen.

De capaciteitsopbouw in de Caribische delen van het Koninkrijk werkt positief en heeft effect. De eilanden hebben een platform gevormd om gezamenlijk het immaterieel erfgoed te inventariseren en veilig te stellen.

HET BEREIK VAN HET

Het bereik van het erfgoed is een belangrijke indicator voor hoe levend ons erfgoed is, of het nu gaat om het bezoeken van musea of monumenten, het deelnemen aan tradities, het doen van stamboomonderzoek of het uitoefenen van een historisch ambacht.

ERF
GOED
IV.

33.110.000	32.615
Totaal bezoeken musea 2015	Aantal vrijwilligers musea 2015

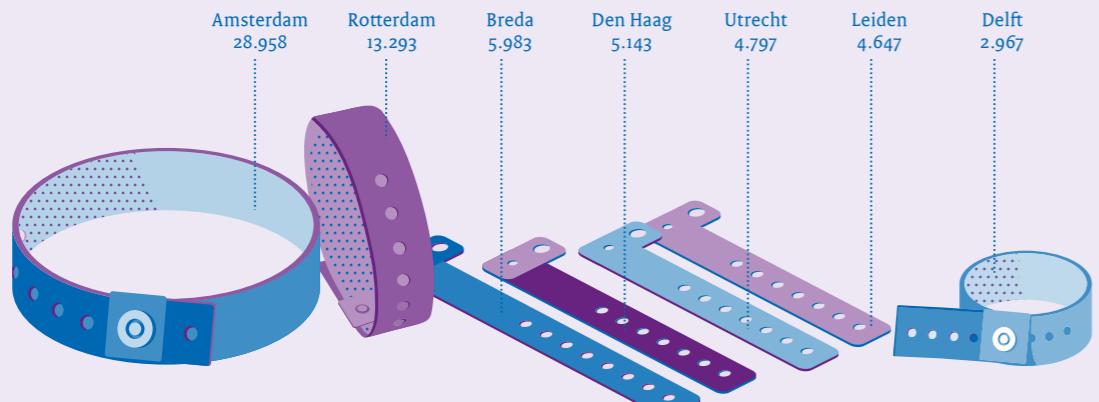
Bron: CBS, 2016b

Bron: CBS, 2016b

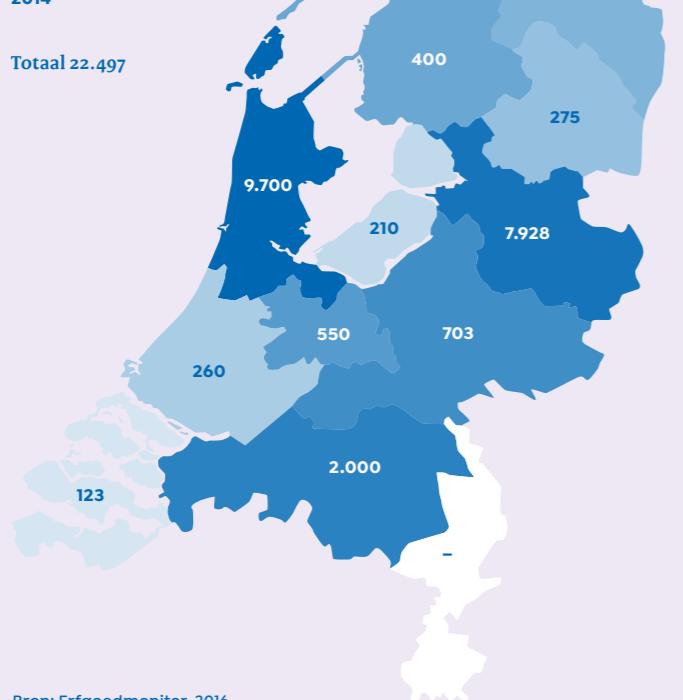
Culturele activiteiten basisscholen

	2008-2009	2013-2014
Ieder schooljaar meerdere activiteiten	56	72
Ieder schooljaar één activiteit	30	25
Niet ieder schooljaar	13	4
Nooit	1	0

Bron: Sardes en Oberon, 2016a

**Aantal bezoekers per gemeente Museumnacht
2010 – 2015**

Bron: Erfgoedmonitor, 2016

**Aantal vrijwilligers
12 Landschappen
2014**

Bron: Erfgoedmonitor, 2016

**HET BEREIK VAN
HET ERFGOED**

Het bereik van het erfgoed is een belangrijke indicator voor hoe levend ons erfgoed is, of het nu gaat om het bezoeken van musea of monumenten, het deelnemen aan tradities, het doen van stamboomonderzoek of het uitoefenen van een historisch ambacht.

In het levend houden van het erfgoed spelen erfgoedinstellingen en vrijwilligers een belangrijke rol. Ook het onderwijs vormt een belangrijk middel om erfgoed aan volgende generaties door te geven. Via het onderwijs komen alle kinderen, ongeacht hun achtergrond, in aanraking met kunst en erfgoed. Erfgoededucatie is leren met en over materieel en immaterieel erfgoed. Daarbij doen kinderen aan de hand van sporen uit het verleden kennis en vaardigheden op. Het draagt bij aan het ontwikkelen van inlevingsvermogen en aan een persoonlijk, cultureel en historisch bewustzijn. Erfgoed-educatie is geen apart schoolvak. Het is vaak verbonden met de vakken geschiedenis en aardrijkskunde, maar eigenlijk kan erfgoed bij ieder vak aan de orde komen.

**De verantwoordelijkheid van
de rijksoverheid**

Het Rijk bevordert cultuurparticipatie via het stellen van eisen aan de instellingen die subsidie van het Rijk ontvangen, het voeren van een stimuleringsbeleid en het stellen van randvoorwaarden in regelgeving. De factoren die van invloed zijn op de cultuurdeelname van mensen zijn echter divers en liggen voor een belangrijk deel buiten de invloedsfeer van de overheid.

De eisen die het Rijk stelt aan gesubsidieerde instellingen betreffen onder andere publieks-aantallen die behaald dienen te worden en de inzet die instellingen moeten plegen op het gebied van cultuureducatie.

Het stimuleringsbeleid krijgt voornamelijk vorm via het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP). Dit fonds heeft als doel de actieve deelname aan het culturele leven van burgers

in Nederland te stimuleren, ongeacht leeftijd, herkomst, opleiding of woonplaats. Daartoe kent het FCP onder meer de regeling Versterking Actieve Cultuurparticipatie, die ook gericht is op erfgoedparticipatie, en ondersteunt het fonds diverse erfgoedmanifestaties.

Zoals is beschreven in het vorige hoofdstuk richt het FCP zich ook op het levend houden van immaterieel erfgoed. Om de actieve cultuurparticipatie van ouderen te stimuleren is op 18 juni 2013 door de minister van OCW en de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport het convenant Ouder en Cultuur gesloten. Bij de uitvoering hiervan werkt het FCP samen met private fondsen.

Het FCP heeft als uitvoerder van het cultuurbrede programma Cultuureducatie met Kwaliteit ook een belangrijke rol het stimuleren van cultuurdeelname door kinderen en jongeren. Daarbij werkt het fonds samen met provincies en gemeenten. Het programma richt zich op het primair onderwijs en zet in op goed cultuuronderwijs en de verankering daarvan in het curriculum in de vorm van doorlopende leerlijnen. Ook richt het programma zich op de deskundigheidsbevordering van docenten. In opdracht van het programma Cultuureducatie met Kwaliteit is door de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) een Leerplankader voor het onderwijs ontwikkeld. Erfgoed is daarbinnen één van de leerlijnen. Naast het FCP kent ook het Mondriaafonds diverse regelingen die erfgoedinstellingen ondersteunen bij het ontwikkelen van publieksactiviteiten.

De Cultuurkaart voor het voortgezet onderwijs ondersteunt het ondernemen van culturele activiteiten door leerlingen, al dan niet klassikaal, ook op het terrein van erfgoed. In 2016 is ook een MBO-card geïntroduceerd. Om de samenwerking tussen scholen in het primair onderwijs en musea te stimuleren, is een tweearjährige Museumeducatieprijs ingericht. Ter voorbereiding op de opstart van de prijs heeft een door de Museumvereniging ingerichte taskforce de actuele ontwikkelingen op dit gebied in kaart gebracht.

In hoeverre worden de doelstellingen behaald?

Erfgoed kent een grote belangstelling. 80% van de bevolking van twaalf jaar en ouder is 'geïnteresseerd in erfgoed'. Hierdoor worden gerekend het hebben van interesse in geschiedenis in het algemeen, in familie-, regionale of lokale geschiedenis, in historische steden, dorpen of gebouwen, in historische voorwerpen en oude gebruiken of in tradities of ambachten.¹¹⁸ De belangstelling voor erfgoed komt ook tot uiting in het gegeven dat 53% van de bevolking van zes jaar en ouder in 2014 minstens één keer een museum heeft bezocht.¹¹⁹ 10% van de bevolking van zes jaar en ouder deed in 2014 minstens twaalf keer aan 'erfgoedbeoefening' (zelf historisch onderzoek doen, voorwerpen verzamelen of restaureren of het uitoefenen van een historisch ambacht). 49% van de bevolking van zes jaar en ouder 'consumeert' erfgoed via de media (gedrukt, radio, tv, internet of sociale media).

Een groot aantal Nederlanders is actief als erfgoedvrijwilliger. Er waren in 2012 ten minste 200.000 vrijwilligers die zich met erfgoed bezighouden, bijvoorbeeld als lid van een erfgoedvereniging of -organisatie.¹²⁰ Het aantal vrijwilligers in musea is de laatste jaren toegenomen.¹²¹ Veel erfgoedinstellingen hebben ook vriendenverenigingen. In de laatste jaren is het hebben van een aparte jongerenclub in opkomst, vooral bij musea. Desalniettemin staat het aantal leden en donateurs van erfgoedorganisaties onder druk, door de afgelopen economische crisis maar ook door veranderende voorkeuren van nieuwe generaties. Een langdurig commitment aan één organisatie is steeds minder populair.

De erfgoedinteresse is het sterkst onder hoger opgeleiden. Herkomst houdt geen verband met het hebben van erfgoedinteresse. Niet-westerse allochtonen verschillen nauwelijks van autochtonen als het gaat om interesse in erfgoed. Daarbij weten we echter niet om welk erfgoed dit gaat: het kan ook om het erfgoed uit de cultuur van herkomst gaan. Ook is er geen verschil in de beoefening van erfgoed. Wel zijn er aanzienlijke verschillen

tussen autochtonen en allochtonen in het bezoek aan erfgoed. Zo ligt het bezoek van allochtonen aan musea 16% lager dan dat van autochtonen.¹²² De groei van het aantal allochtone Nederlanders zal in de komende decennia doorzetten.¹²³ Het is belangrijk dat de erfgoedsector zich tot deze trend verhoudt. In het licht hiervan is het ook belangrijk dat de Code Culturele Diversiteit goed door instellingen wordt nageleefd.

Als het gaat om de zaken waar het Rijk actief op inzet dan valt op dat musea met riksfinanciering steeds meer publiek trekken. Tussen 2009 en 2015 groeide het aantal bezoeken aan BIS-musea met 62%. In 2015 kwam het aantal bezoeken aan BIS-musea uit op ruim 9,1 miljoen.¹²⁴

Uit de evaluatie van de regeling voor erfgoed-vrijwilligers van het FCP komt naar voren dat de regeling een aanjaagfunctie heeft gehad: de vrijwilligers voelen zich gewaardeerd, de organisaties zijn professioneler gaan werken en kunnen werken aan doelen op langere termijn.

Bijna alle scholen in het primair onderwijs besteden aandacht aan erfgoed, meestal als onderdeel van de vakken aardrijkskunde of geschiedenis, of als onderdeel van cultuuronderwijs.¹²⁵ In het speciaal onderwijs bestaat zo'n 80% van de scholen aandacht aan erfgoededucatie. 65% van de scholen werkt in meer of mindere mate samen met musea en 38% bezoekt een archeologische vindplaats of depot of een monument. 94% van de scholen die met musea samenwerken geeft aan dat de samenwerking met musea leidt tot kwalitatief betere cultuureducatie.

Op ruim 60% van de scholen in het primair onderwijs wordt gebruik gemaakt van de Canon van Nederland. Dat is fors meer dan in 2008: toen werkten 33% van de responderende scholen met de canon. Bijna een vijfde van de niet-gebruikers wil de canon in de toekomst wel gaan gebruiken.¹²⁶

- 118. SCP (2015)
- 119. SCP (2016)
- 120. SCP (2015)
- 121. www.statline.cbs.nl
- 122. SCP (2016)
- 123. www.statline.cbs.nl
- 124. Ministerie van OCW (2016d)
- 125. Sardes en Oberon (2016a)
- 126. Oberon (2012)

In het voortgezet onderwijs besteedt 94% van alle scholen aandacht aan cultureel erfgoed.¹²⁷ Op drie kwart van de scholen komt cultureel erfgoed aan bod binnen de kunstvakken. Bijna twee derde van de scholen geeft aandacht aan cultureel erfgoed als onderdeel van geschiedenis of aardrijkskunde en ongeveer de helft van de scholen doet dat in vakoverstijgende projecten. Zowel op havo/wo-scholen als op vmbo-scholen is het bezoeken van musea of tentoonstellingen de meest populaire culturele activiteit. Wel is het zo dat de samenwerking met alle culturele instellingen en dus ook met musea nog vooral aanbodgestuurd is. Het bezoeken van (historische) musea is het meest gegeven antwoord op de vraag hoe scholen aandacht besteden aan cultureel erfgoed. Dat komt overeen met de resultaten uit de meting in 2009.

Tegenover dit tamelijk positieve beeld van erfgoededucatie in het onderwijs staat dat het cultuuronderwijs in algemene zin nog diverse uitdagingen kent, zoals het verbeteren van de aansluiting tussen primair en voortgezet onderwijs, de afstemming tussen onderbouw en bovenbouw van het voortgezet onderwijs en het gezamenlijk ontwikkelen van culturele activiteiten door scholen en culturele instellingen. De positie van erfgoededucatie binnen het onderwijs vergt daarom aanhoudende aandacht, bijvoorbeeld bij de uitwerking van Onderwijs 2032.

Musea hebben van oudsher een belangrijke educatieve functie. De meeste musea investeren daarom ook in een groot en gedifferentieerd educatief aanbod voor kinderen in verschillende leeftijden én voor volwassenen. De (grottere) musea worden meestal gezien als voorlopers. Kleinere musea hebben vaak minder tijd en geld voor educatieve activiteiten.

Figuur 26: De ontwikkeling van het aantal schoolbezoeken aan BIS-musea

	2013	2014	2015
Aantal scholieren PO	209.000	267.000	270.000
Aantal scholieren VO	275.000	315.000	346.000
Totaal schoolbezoeken	484.305	581.710	615.416

Bron: Gegevensbank OCW

127. Sardes en Oberon (2016b)

KLM-huisje 'Peperhuis' nr. 87,
Enkhuizen, Noord-Holland

Conclusies over het bereik van het erfgoed

De belangstelling voor het erfgoed is groot. Een substantieel deel van de bevolking participeert, hetgeen geïllustreerd wordt door het aantal mensen dat als vrijwilliger actief is. Het bereik van de musea met rijksfinanciering is gestegen. Ten aanzien van erfgoed binnen het onderwijs kan op basis van de onderzoeksgegevens worden geconcludeerd worden dat er veel belangstelling is vanuit de scholen voor monumenten en archeologie en voor bezoek aan musea.

Er zijn ook aandachtspunten:

- Aangezien het aantal inwoners met een migratieachtergrond in de komende decennia toeneemt en de deelname onder juist deze groep op onderdelen achterblijft, bestaat de noodzaak meer zicht te krijgen op de precieze samenstelling en interesses van deze groep. De vraag is wat deze demografische verandering betekent voor de presentatie, selectie en het behoud van erfgoed. Een goede naleving van de Code Culturele Diversiteit is van belang.
- De positie van erfgoededucatie binnen het onderwijs behoeft aanhoudende aandacht, ook bij de uitwerking van Onderwijs 2032. Een goede afstemming tussen erfgoedinstellingen onderling en met het onderwijs bij het aanbieden van programma's is voorts van belang om er voor te zorgen dat het aanbod aansluit op de vraag en om te voorkomen dat scholen door de bomen het bos niet meer zien. Musea hebben van oudsher een educatieve functie, maar kleinere musea hebben moeite met deze functie omdat zij vaak onvoldoende kennis en capaciteit hebben voor educatie.
- Diverse erfgoedorganisaties staan onder druk door economische en demografische ontwikkelingen. Het is een uitdaging voor erfgoedorganisaties om de kennisuitwisseling tussen professionals en amateurs te bevorderen en om nieuwe vormen te bedenken die aansluiten bij de wensen en voorkeuren van nieuwe generaties.

DIGITALISERING

Erfgoedinstellingen maken al decennialang gebruik van **digitale technologie**: voor collectieregistratie en voor het duplizeren en duurzaam bewaren. Het online beschikbaar maken van collecties van musea, archieven en andere erfgoedinstellingen vergroot de toegankelijkheid van die collecties en het gebruik van informatie.

&

ERF
GOED
V.

DIGITALISERING EN ERFGOED

Erfgoedinstellingen maken al decennialang gebruik van digitale technologie: voor collectieregistratie en voor het dupliveren en duurzaam bewaren. Het online beschikbaar maken van collecties van musea, archieven en andere erfgoedinstellingen vergroot de toegankelijkheid van die collecties en het gebruik van informatie. Om al die redenen worden museumcollecties, boeken, archieven en audiovisueel materiaal gedigitaliseerd. Daarnaast krijgen erfgoedinstellingen steeds meer te maken met erfgoed dat van origine al digitaal is, het zogenoemde 'born digital erfgoed'.

De uitdagingen bij de digitalisering van erfgoed zijn het duurzaam beheren, het toegankelijk houden en koppelen van de informatie, het bevorderen van het gebruik en het oplossen van auteursrechtelijke belemmeringen. Met name het koppelen over collecties heen biedt een (inter-) nationale meerwaarde voor het beschikbaar maken van digitaal erfgoed.

De verantwoordelijkheid van de riksoverheid

Het gebruik van digitale middelen biedt de erfgoedsector kansen om de kwaliteit van culturele producten, diensten en producties te verhogen, het publieksbereik en het gebruik van die producten, diensten en producties te vergroten en de productiviteit van de sector te versterken. Het riksbeleid heeft als doel:

- Het digitaal toegankelijk maken van bronnen en collecties en deze duurzaam bewaren.¹²⁸ Voor de musea is het belangrijk dat collecties digitaal toegankelijk worden en dat de digitale infrastructuur wordt uitgebreid. Het digitaal beschikbaar stellen van collecties kan de publieke belangstelling versterken en is van belang voor wetenschappelijk onderzoek en de creatieve industrie.
- Het versterken van digitale vaardigheden binnen de erfgoedsector.
- Het stimuleren en versterken van netwerken die nodig zijn om de digitale informatie beter te benutten.¹²⁹
- Specifiek met betrekking tot de digitale informatie over het onroerende erfgoed, zal in de komende jaren de ontwikkeling van de Laan voor de Leefomgeving een belangrijke rol spelen.¹³⁰ Dit is een digitaal stelsel voor de informatievoorziening ter ondersteuning van besluiten over de leefomgeving en komt voort uit de Omgevingswet die in 2019 in werking zal treden. Bestaande informatiesystemen zoals het archeologisch informatiesysteem Archis zullen hierop om een goede manier moeten worden aangesloten.

128. Ministerie van OCW (2013b)
129. Ministerie van OCW (2013b)
130. Ook wel Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO)

Hoe geeft het Rijk invulling aan zijn verantwoordelijkheid en wat zijn de resultaten?

Van 2006 tot 2012 was de Subsidieregeling Digitaliseren met beleid van kracht. Deze regeling had als doel het duurzaam inbedden van het digitalisingsproces in de organisatie, het beleid en de werkprocessen van erfgoedinstellingen die zijn belast met het beheren en toegankelijk maken van hun collecties. De regeling is in 2013 geëvalueerd met als conclusie dat het doel van de regeling is behaald. In vergelijking tot 2009 is een veel groter deel van de registratie van de collectie geautomatiseerd. In 2013 had 76% van de verzelfstandigde rijksmusea die door de Erfgoedinspectie werden geïnspecteerd de registratie van de collectie voor 100% geautomatiseerd. In 2009 was dat nog slechts 48%.¹³¹

Door een aantal grote digitalisering-programma's, waaronder Metamorfoze, Beelden voor de Toekomst en het Geheugen van Nederland, is de digitalisingsgraad van de museale collecties de afgelopen jaren snel toegenomen. Volgens de museale instellingen zelf schommelt de digitalisingsgraad tussen de 17% en 37%. Tussen individuele musea kunnen grote verschillen bestaan. Het onderzoeksrapport 'Stand van digitalisering van erfgoed 2013/2014' laat zien dat de onderzochte musea 36% van hun collecties gedigitaliseerd hebben, dat 44% van hun collecties nog moet worden gedigitaliseerd en dat bij 20% van hun collecties digitalisering niet nodig is.¹³² Uit recent CBS-onderzoek (onder een andere populatie) blijkt dat in 2015 67% van de collecties is gedigitaliseerd.¹³³ Ook de digitale toegankelijkheid van de collectie op internet neemt toe. Van de verzelfstandigde rijksmusea die door de Erfgoedinspectie werden geïnspecteerd, had in 2013 58% meer dan 75% van de collectie op internet gepubliceerd.¹³⁴ Volgens de Erfgoedmonitor stond op 1 mei 2014 5% van alle museale collecties online.¹³⁵ Uit recent CBS-onderzoek (onder een andere populatie) blijkt dat in 2015 37%

van de collectie voor publiek toegankelijk was via internet.¹³⁶ Musea kunnen hun collecties digitaal toegankelijk maken via de website Digitale Collectie Nederland. Inmiddels zijn daarin 3,3 miljoen objecten geregistreerd.¹³⁷

Voor het versterken van de digitale vaardigheden binnen de cultuursector en het versterken van netwerken, wordt in de culturele basisinfrastructuur de stichting Digitaal Erfgoed Nederland (DEN) gesubsidieerd. Deze instelling heeft een ondersteunende functie voor de digitalisering in de erfgoedsector. De in 2008 opgerichte Nationale Coalitie Digitale Duurzaamheid (NCDD) richt zich op het langdurig behoud van digitale informatie. De NCDD fungeert als platform voor het delen van kennis en expertise en als coördinator en aanjager van de ontwikkeling van een landelijk netwerk waarin de toegang tot digitale informatie van de publieke sector gegarandeerd is.

Uit trendonderzoek van Digitaal Erfgoed Nederland (DEN) blijkt dat het aantal medewerkers in erfgoedinstellingen dat bij digitalisering betrokken is, tussen 2008 en 2014 is verdrievoudigd. Inmiddels is één op de tien medewerkers direct betrokken bij digitalisering of digitale dienstverlening.¹³⁸ Daarnaast is een groei zichtbaar in het aantal vrijwilligers dat bijdraagt aan digitale activiteiten.

Europese statistieken uit 2013 geven aan dat 30% van de Nederlandse bevolking tenminste één keer per week online zoekt naar erfgoedinformatie; dit komt overeen met het EU-gemiddelde. Eén van die activiteiten is het online bezoeken van musea of bibliotheken (43% in Nederland, 24% gemiddeld in de EU).¹³⁹

Nederland draagt ook bij aan de digitalisering in Europese context. Via Europeana zijn inmiddels 53 miljoen objecten uit 40 landen te vinden. Het Nederlandse aandeel daarin is 6,3 miljoen objecten van 172 instellingen.¹⁴⁰

131. Erfgoedinspectie (2015a)
132. Stichting Digitaal Erfgoed Nederland (2014) en Ministerie OCW (2016d)
133. Erfgoedmonitor, stand eind 2015
134. Erfgoedinspectie (2015a)
135. Erfgoedmonitor, gegevens mei 2014
136. Erfgoedmonitor, stand eind 2015
137. www.dimcon.nl, geraadpleegd 29 september 2016
138. Stichting Digitaal Erfgoed Nederland (2014)
139. European Commission (2013)
140. www.statsitics.europeana.eu, geraadpleegd 9 oktober 2016

In vergelijking met andere Europese landen scoort Nederland hoger wat betreft digitalisering en aandacht voor duurzaamheid. Het percentage gedigitaliseerde erfgoedcollecties (28% in Nederland, 23% in EU) en de online toegankelijkheid (34% in Nederland, 32% in EU) zijn ook boven het Europese gemiddelde.¹⁴¹

In archeologische depots worden vondsten en documentatie van archeologische opgravingen bewaard. Wat betreft het beheer van de digitale documentatie en informatie constateert de Erfgoedinspectie dat de provinciale archeologische depots niet altijd beschikken over de benodigde software. Daardoor kunnen de beheerders de gegevens niet controleren op volledigheid en juistheid en kunnen bezoekers deze gegevens niet bestuderen. De digitale onderzoeksgegevens worden weliswaar ook bij Data Archiving and Networked Services (DANS) opgeslagen, maar daarbij vindt geen inhoudelijke controle op volledigheid en juistheid plaats. De Erfgoedinspectie pleit ervoor dat de provincies er gezamenlijk voor gaan zorgdragen dat de depotbeheerders de data kunnen controleren op volledigheid en juistheid en dat de data voor iedereen toegankelijk worden en blijven.¹⁴²

In maart 2015 is een nationale strategie en een Netwerk voor Digitaal Erfgoed (NDE) gelanceerd. Deze strategie bevat doelen en werkprogramma's voor de ontwikkeling van een landelijke sector-overstijgende infrastructuur van voorzieningen voor digitaal erfgoed.¹⁴³ In de NDE werkt OCW samen met vijf grote, door OCW gefinancierde instellingen: de Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief, de RCE, Beeld en Geluid en de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen. Ook DEN en NCDD zijn hierbij betrokken. Het doel is te komen tot een meer gestandaardiseerde en samenhangende aanpak voor digitaal erfgoed.

Filmblik – EYE collectie-centrum depot
Foto: Paul van Riel, EYE Filmmuseum, Amsterdam

- 141. Stichting Digitaal Erfgoed Nederland (2014)
- 142. Erfgoedinspectie (2016c)
- 143. Netwerk Digitaal Erfgoed (2015)

Conclusies over digitalisering en erfgoed

Om bronnen en collecties digitaal toegankelijk te maken, is de afgelopen jaren door het Rijk geïnvesteerd in een aantal grote digitaliseringsprojecten, zoals Beelden voor de toekomst en in de subsidieregeling 'Digitaliseren met beleid'. Daarmee is een sterke basis gelegd voor het digitaal ontsluiten van collecties. Het werk is echter nog niet klaar; vooral voor de kleinere instellingen ligt hier nog een opgave.

Het accent verschuift thans van grootschalige digitaliseringsprogramma's naar het organiseren van toegankelijkheid, netwerkvorming en het leggen van verbindingen; verbindingen tussen de collectiebeherende organisaties onderling en met de gebruikers zoals het onderwijs, de wetenschap en de burger. Ook het oplossen van auteursrechtelijke belemmeringen vraagt aandacht. In lijn met de uitgangspunten van de Nationale strategie digitaal erfgoed dienen culturele instellingen nog meer samen te werken als het gaat om een gezamenlijke infrastructuur, het gebruik van standaarden en van gemeenschappelijke voorzieningen.¹⁴⁴

De investering in kennis via de subsidiëring van DEN werpt zijn vruchten af. De activiteiten van deze instelling voorzien in een behoefte aan kennis en informatie over digitalisering in de culturele sector.

De aandacht voor *born digital* materiaal is groeiende. Het behoud en beheer van dit type digitaal erfgoed is een belangrijk issue voor de toekomst, waarbij met name de relatie tussen cultuurproducerende en erfgoedbeherende instellingen aandacht verdient.

- 144. In juni 2016 is de Digitaal Erfgoed Architectuur (DERA) gepresenteerd.

SAMENVATTING

Het erfgoed mag rekenen op een grote belangstelling. Ook met het behoud van het erfgoed is het over het algemeen goed gesteld. De samenleving erkent het belang en de potentie van erfgoed en in het onderwijs is er op alle niveaus aandacht voor. Dat wil uiteraard niet zeggen dat er geen uitdagingen zijn of dat niets voor verbetering vatbaar is.

&

VOORUITBLIK VI.

SAMENVATTING EN VOORUITBLIK

Het erfgoed mag rekenen op een grote belangstelling. Ook met het behoud van het erfgoed is het over het algemeen goed gesteld. De samenleving erkent het belang en de potentie van erfgoed en in het primair en voortgezet onderwijs is er volop aandacht voor. Dat wil uiteraard niet zeggen dat er geen uitdagingen zijn of dat niets voor verbetering vatbaar is.

De zorg voor de historische omgeving

Erfgoed speelt een steeds grotere rol in afwegingen over de ruimtelijke ordening. De aandacht voor het gebouwde erfgoed en vooral de cultuurlandschappen blijft achter bij het archeologisch erfgoed. Er is daarom aandacht nodig voor kennisuitwisseling over hoe om te gaan met het cultuurlandschap in de ruimtelijke ordening. Het vastleggen van de cultuurhistorische waarde in gemeentelijke bestemmingsplannen van de wederopbouwgebieden die door het Rijk zijn geselecteerd, is op gang gekomen.

De Visie Erfgoed en Ruimte heeft de gebiedsgerichte benadering van het cultureel erfgoed een belangrijke impuls gegeven. Dit blijkt uit de veelheid aan samenwerkingsprojecten.

Voor de komende twee jaar is het programma verlengd.

Het juridisch instrumentarium voor bescherming van werelderfgoed werkt adequaat.

De Omgevingswet en de bijbehorende uitvoeringsregelgeving zullen bijdragen aan de eenduidigheid en betere vindbaarheid van het beschikbare instrumentarium.

Gebouwd erfgoed

De rijksmonumenten staan er over het algemeen goed bij. De restauratieachterstand is de afgelopen decennia weggewerkt tot een acceptabele werkvoorraad. Eigenaren die van de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim) gebruik maken plegen structureel onderhoud. De vereenvoudiging

van de regelgeving is redelijk succesvol gebleken. Eigenaren zien verbetering, gemeenten minder. Het vergunningvrij maken van een aantal kleinere ingrepen in en aan rijksmonumenten heeft volgens een indicatief onderzoek onder gemeenten en eigenaren niet geleid tot een slechtere staat van de monumenten. In de komende jaren blijft er aandacht nodig voor het herstel en de versteviging van cultureel erfgoed in het Groningse aardbevingengebied. Daarvoor zijn extra middelen beschikbaar.

Archeologie

In een aanzienlijk aantal gevallen wordt behoud in situ gerealiseerd. Het principe van de verstoorder betaalt, werkt over het algemeen goed. Aandacht is nodig voor verdieping van wetenschappelijk onderzoek bij bijzonder belangwekkende vondsten. Met name bij maritiem erfgoed ontstaan soms problemen omdat er bij natuurlijke erosie geen verstoorder is die aangesproken kan worden op de kosten van een opgraving. Van de instandhoudingsregeling voor archeologische rijksmonumenten wordt relatief weinig gebruik gemaakt door particuliere eigenaren. Zij voelen zich in de regel niet verantwoordelijk voor het onderhoud van hun monument. Als gevolg van marktwerking kan de kwaliteit van het archeologisch onderzoek onder druk komen te staan. De kwaliteit van het archeologisch onderzoek onder het nieuwe certificatiesysteem zal worden gemonitord.

Roerend erfgoed

Musea gaan zorgvuldig om met de rijkscollectie. De registratie van collecties is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw verbeterd. Er zijn meer veiligheids- en beheerplannen en de zorgvuldigheidsregels voor het afstoten van objecten door overheden zijn aangescherpt. Musea beschikken over meer kennis over de veiligheid.

De in 2013 geïntroduceerde samenwerkingsregeling wordt goed benut. Diverse maatregelen hebben bovendien de afgelopen jaren de wetenschappelijke contacten tussen musea en universiteiten bevorderd. Zo is een kennisagenda opgesteld, is samenwerking gestimuleerd en zijn beurzen toegekend aan museummedewerkers.

Het aandeel eigen inkomsten in de financieringsmix van rijksgesubsidieerde musea neemt toe en het aandeel subsidie neemt af. Opvallend is de grote terugloop van de subsidies aan niet-geregistreerde musea.

Mobiel erfgoed krijgt in toenemende mate aandacht bij zowel een breed publiek als bij overheden. De komende jaren zal de ingeslagen weg naar een grotere aandacht voor mobiel erfgoed en naar het gezamenlijk voorkomen en waar mogelijk oplossen van knelpunten in wet- en regelgeving, worden voortgezet.

Immaterieel erfgoed

Er zijn veel mensen betrokken bij het immaterieel erfgoed. In korte tijd is er een groot aantal aanmeldingen voor de nationale inventaris gedaan. In vergelijking met andere Europese landen heeft Nederland een van de rijkst gevulde inventarissen. Er is veel kennis opgedaan over het veiligstellen van immaterieel erfgoed. De inventaris is nu nog tamelijk eenzijdig samengesteld en representeert nog onvoldoende de veelzijdigheid aan culturen die in Nederland aanwezig is, zoals erfgoed van jongeren en migranten. Het KIEN heeft maatregelen genomen om de inventaris toegankelijker en meer divers te maken.

Bereik

Veel Nederlanders nemen actief deel aan het erfgoed, bijvoorbeeld als vrijwilliger. Er is veel belangstelling vanuit de scholen voor monumenten en archeologie en voor bezoek aan musea. De positie van erfgoededucatie

binnen het onderwijs behoeft desalniettemin aanhoudende aandacht, ook bij de uitwerking van Onderwijs 2032.

De rijksgesubsidieerde musea worden goed bezocht. De bezoekersaantallen stijgen jaarlijks fors. Ook het bezoek uit het buitenland is gestegen. Het is niet duidelijk in hoeverre rijksgesubsidieerde musea de doelstelling hebben behaald om nieuw publiek te trekken, aangezien niet bekend is hoeveel musea zelf publieksonderzoek doen en wat daarvan de uitkomst is. Hoger opgeleiden bezoeken vaker musea dan lager opgeleiden en het bezoek van Nederlanders met een migratieachtergrond is relatief laag.

Digitaal erfgoed

Het Rijk heeft de afgelopen jaren geïnvesteerd in een aantal grote digitaliseringssprojecten om bronnen en collecties digitaal toegankelijk maken. Daarmee is een sterke basis gelegd voor het digitaal ontsluiten van collecties. Het werk is echter nog niet klaar. Vooral voor de kleinere instellingen ligt hier nog een opgave. Het accent verschuift nu van grootschalige digitaliseringssprogramma's naar het organiseren van toegankelijkheid, netwerkvorming en het leggen van verbindingen tussen de collectiebeherende organisaties onderling en met de gebruikers zoals het onderwijs, de wetenschap en de burger. Culturele instellingen dienen nog meer samen te werken als het gaat om een gezamenlijke infrastructuur, het gebruik van standaarden en van gemeenschappelijke voorzieningen. De aandacht voor *born digital* materiaal is groeiende. Het Digitaal Stelsel Omgevingswet vormt een belangrijke uitdaging voor de komende jaren.

Vooruitblik

Er zijn vele ontwikkelingen die in de komende jaren hun invloed zullen uitoefenen op het erfgoed en het erfgoedbeleid. Van krimp en vergrijzing tot bodemdaling en zeespiegelstijging. Ook de manier waarop met het erfgoed wordt omgegaan is aan veranderingen onderhevig: van overblijfsel naar inspiratiebron, van object naar omgeving, van betekenis naar beleving, van behoud naar ontwikkeling en van dominantie van deskundigen naar betrokkenheid van burgers.

Twee zaken zijn van belang voor het toekomstige erfgoedbeleid: de energietransitie en de veranderende bevolkings samenstelling. Een duurzamer omgang met de wereld zal in de komende jaren voor het erfgoed grote gevolgen hebben. Het gaat dan zowel om de verduurzaming van monumenten, die noodzakelijk is om functieverlies en leegstand te voorkomen, als om de veranderingen in het aangezicht van Nederland door bijvoorbeeld windmolenparken en zonnepanelen, en de opgaven en mogelijkheden die dit biedt voor het erfgoed.

In 2060 telt Nederland naar verwachting 5,6 miljoen inwoners met een migratieachtergrond. Dat is 2 miljoen meer dan in 2015. Deze toename schept een tweede grote uitdaging. Het gaat daarbij om de vraag hoe de betrokkenheid van Nederlanders met een migratieachtergrond bij het erfgoed kan worden vergroot. Het is ook van belang de veranderende bevolkingssamenstelling te betrekken bij de keuzes die we maken ten aanzien van het erfgoed dat we doorgeven aan volgende generaties.

Zuiderzee kleurenwaaier
vervaardigd door Maarten Kolk
en Guus Kusters, Eindhoven,
Noord-Brabant

LITERATUURLIJST

- ADC, *Steekproef naar de staat van archeologische rijksmonumenten. Wettelijk beschermd monumenten in bezit van kleine particuliere eigenaren en niet in agrarisch gebruik*, Amersfoort (2015).
- Andersson Elffers Felix, *Gemeenten MoMo-proof*, Utrecht (2010).
- APE en Dialogic, *Economische ontwikkelingen in de cultuursector, 2009-2015*, Den Haag/Utrecht (2016).
- Arcadis en Hylkema consultants, *Advies aan OCW over een effectieve subsidieregeling voor onderhoud van rijksmonumenten*, Arnhem/Utrecht (2012).
- Berenschot, *Evaluatie Subsidieregeling Stimulering Herbestemming Monumenten*, Utrecht (2014).
- Berenschot, *Samenwerkingsregeling Musea, een tussenbalans*, Utrecht (2015).
- Bieleman, B., Stoep, R. van der, en Naayer, H., *Schone Kunsten: preventieve doorlichting kunst- en antiekhandel* Intraval, Groningen (2007).
- Bureau Veldkamp, *Nulmeting VER-programma Werelderfgoed*. Publieksonderzoek, Amsterdam (2014).
- Bygningskultur Danmark, *Benchmarking study of European conservation policies*, Kopenhagen (2006).
- CBS, *Omzet (2010-2015) en werknemers (2011-2015) van archeologische bedrijven*, Den Haag (2016a).
- CBS, *Onderzoek musea*, Den Haag (2016b).
- Commissie Cultuurprofijt, *Meer draagvlak voor cultuur*, (2008).
- Douw&Koren, *Crowdfunding voor musea en erfgoed: De status van crowdfunding voor musea en erfgoed in Nederland 2014 & 2015*, Amsterdam (2015).
- DSP-groep, *Bestuurlijke afspraken restauratie rijksmonumenten en ruimtelijk beleid voor erfgoed, eindrapportage evaluatieonderzoek*, Amsterdam (2014).
- DSP-groep, *Cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening*, Amsterdam (2016a).
- DSP-groep, *Vergunningvrije activiteiten met betrekking tot rijksmonumenten*, Amsterdam (2016b).
- DSP-groep, *Steunfunctie monumentenzorg en archeologie, vervolgevaluatie*, Amsterdam (2016c).
- Ecorys, *Evaluatie Restauratiefondsplushypothek: Rapportage – Jaarmeting 2014-2015*, Rotterdam (2016).
- Erfgoedinspectie, *Verantwoord moderniseren. Bouw- en cultuurhistorisch onderzoek in gemeenten*, Den Haag (2011).
- Erfgoedinspectie, *Monitor Erfgoedinspectie. Staat van de naleving 2011-2012*, Den Haag (2013a).
- Erfgoedinspectie, *Verslag van het toezicht in 2012*, Den Haag (2013b).
- Erfgoedinspectie, *Verslag van het toezicht in 2013*, Den Haag (2014).
- Erfgoedinspectie, *De staat van: over erfgoed en archieven*, 2015, Den Haag (2015a).
- Erfgoedinspectie, *Jaarverslag Erfgoedinspectie 2013-2014*, Den Haag (2015b).
- Erfgoedinspectie, *Monitor Monumenten en Archeologie 2015-2016*, (2016a).
- Erfgoedinspectie, *Zicht op de rijkscollectie: onderzoek naar het beheer van de rijkscollectie*, Den Haag (2016b).
- Erfgoedinspectie, *Graven in depots*, Den Haag (2016c).
- European Commission, *Special Eurobarometer 399. Cultural Access and Participation*, (2013).
- Franssen, S. en Bekkers, R., *Culturele instellingen in Nederland. Veranderingen in geefgedrag, giften, fondsenverwerving en inkomsten tussen 2011 en 2014*, Amsterdam (2016).
- Gelders Genootschap, *Monumentale interieurs in Nederland: Verborgen & kwetsbaar erfgoed*. Arnhem (2016).
- Grontmij, *Onderzoek instandhouding archeologische monumenten 'kleine' eigenaren*, Houten (2014).
- Ham, T. van, Leukefeldt, R., Bremmers, B., Stol, W. en Wijk, A. van, *De kunst van het internet – een onderzoek naar de online illegale handel in cultuурgoederen*, Den Haag (2011).
- Haskoning, *Cultuurhistorie in gemeentelijke ruimtelijke plannen*, Steenwijk (2008).
- Instituut Collectie Nederland, *De Collectiebalans*, Amsterdam (2008).
- Ministerie van EZ, *Landschapsbrief*, kamerstuknummer 33 576, nr. 89 (2016).
- Ministerie van IenM, *Wet van 23 maart 2016, houdende regels over het beschermen en benutten van de fysieke leefomgeving (Omgevingswet)*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden jaargang 2016, nummer 156 (2016a).
- Ministerie van IenM, *Toelichting bij het ontwerp-besluit kwaliteit leefomgeving*, kamerstuknummer 33 118 nr. 31, bijlage 776481, (2016b).
- Ministerie van OCW, *Memorie van Toelichting bij de Wet op de archeologische monumentenzorg*, kamerstuknummer 29 259 nr. 2 (2003).
- Ministerie van OCW, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, kamerstuknummer 32 156, nr. 1 (2009).
- Ministerie van OCW e.a., *Visie Erfgoed en Ruimte: Kiezen voor Karakter*, kamerstuknummer 32 156, nr. 29 (2011).
- Ministerie van OCW, *Kamerbrief met beleidsreactie op evaluatie archeologiewetgeving*, kamerstuknummer 33 053 nr. 3 (2012).
- Ministerie van OCW, *Museumbrief. Samen werken, samen sterker*, kamerstuknummer 32 820, nr. 77 (2013a).
- Ministerie van OCW, *Cultuur beweegt. De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving*, kamerstuknummer 32 820 nr. 76 (2013b).
- Ministerie van OCW, *Wet van 9 december 2015, houdende bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultuure erfgoed (Erfgoedwet)*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Jaargang 2015, nummer Nr. 511 (2015a).
- Ministerie van OCW, *Werelderfgoedlijst*, kamerstuknummer 32 725 nr. 3 (2015b).
- Ministerie van OCW, *Subsidieregeling instandhouding rijksmonumenten (Brim)*, kamerstuknummer 32 156 nr. 58 (2015c).
- Ministerie van OCW, *Aanpassingen in de financiering van de monumentenzorg*, kamerstuknummer 32 156 nr. 74 (2016a).
- Ministerie van OCW, *Nagekomen toezeggingen aftrek voor monumentenpanden en aftrek van scholingsuitgaven aan commissie van financiën naar aanleiding van wetgevingsoverleg van 7 november 2016*, kamerstuknummer 34 556, nr. 10 (2016b).
- Ministerie van OCW, *Toelichting bij de Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet*, identificatienummer BWBR0038125 (2016c).
- Ministerie van OCW, *Cultuur in beeld 2015*, Den Haag, (2016d).
- Ministerie van OCW en Ministerie van V&I, *Stand van zaken n.a.v. Beleidsreactie Schone Kunsten (2008)*, kamerstuknummer 31 255, nr. 13 (2012).
- Motivation research and strategy, *Wederopbouwwijken (o-meting)*, Amsterdam (2014).
- Museumvereniging, *Commissie Asscher-Vonk: Musea voor morgen*, Amsterdam (2012).
- Museumvereniging, *Leidraad Aftosting Museale Objecten 2016*, Amsterdam (2016).
- Netwerk Digitaal Erfgoed, *Nationale strategie digitaal erfgoed*, (2015).
- Oberon, *De canon in het basisonderwijs*, Utrecht (2012).
- PRC Divisie Bouwcentrum, *Rapportage onderzoek naar de restauratieachterstand bij rijksmonumenten*, Bodegraven (2006).
- RAAP, *Archeologisch Adviesbureau, Archeologie voor de toekomst, Kwantitatieve analyse van het behoud van archeologische waarden (2011-2013)*, rapport 2955, Weesp (2015).
- RAAP, *Archeologisch Adviesbureau, Archeologie voor de toekomst: Kwantitatieve analyse van het behoud van archeologische waarden (2007-2011)*, rapport 2618, Weesp (2013).
- RAAP, *Archeologisch Adviesbureau, Archeologische begeleiding: Inzet en gebruik 2007-2013*, Weesp (2016).
- Respons, *TOP 100 Evenementenmonitor 2015. De 100 grootste publieksevenementen van Nederland*, Amsterdam (2015).
- Rigo, *Ruimte voor archeologie, Themaveld-rapportages evaluatie Wamz*, Amsterdam (2011).
- Rigo, *Ruimte voor archeologie: Themaveldrapportages evaluatie Wamz*, Amsterdam, 2011.
- Rijkdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort (2002).
- Rijksdienst voor Archeologie, *Cultuurlandschap en Monumenten, Uit balans: wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand van wettelijk beschermd archeologische monumenten*, Amersfoort (2006).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Erfgoedbalans 2009: archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Amersfoort (2009).
- Royal Haskoning DHV, *Evaluatie Bescherming Unesco Werelderfgoed*, Amersfoort (2014).
- Sardes en Oberon, *Monitor cultuuronderwijs in het primair onderwijs & programma Cultuureducatie met kwaliteit (2015-2016)*, Utrecht (2016a).
- Sardes en Oberon, *Monitor cultuuronderwijs voortgezet onderwijs 2015*, Utrecht (2016b).
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Gisteren Vandaag*, Den Haag (2015).
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Sport en Cultuur: Patronen in belangstelling en beoefening*, Den Haag (2016).
- Stichting Digitaal Erfgoed Nederland, *Enumerate / De Digitale Feiten 2013-2014. Resultaten van de Nederlandse inbreng in Enumerate. Core Survey 2 (2013-2014)*, Den Haag (2014).
- UNESCO, *Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage*, Parijs (2001).
- UNESCO, *Periodic Reporting 2006 -2012 – 2nd Cycle Europe and North America region*, (2014).

VERANTWOORDING

In gesprekken met de volgende organisaties is de feitenbasis van deze publicatie getoetst.
Ook is dankbaar gebruik gemaakt van de door hen aangereikte inzichten ten aanzien van trends en ontwikkelingen.

- › Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN)
- › Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD Archeologie)
- › Convent van Gemeentelijke Archeologen (CGA)
- › De Provinciale steunpunten cultureel erfgoed
- › Digitaal Erfgoed Nederland (DEN)
- › Erfgoedinspectie
- › Federatie Grote Monumentengemeenten (FGM)
- › Federatie Instandhouding Monumenten (FIM)
- › Fonds voor Cultuurparticipatie
- › Interprovinciaal Overleg (IPO)
- › Interuniversitaire Onderzoekschool Archeologie Nederland (Archon)
- › Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN)
- › Landelijk Kenniscentrum voor Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA)
- › Ministerie van Economische Zaken
- › Ministerie van Infrastructuur en Milieu
- › Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Rijkswaterstaat
- › Mondriaan Fonds
- › Museumvereniging
- › Nationaal Restauratiefonds (NRF)
- › Nationale Unesco Commissie
- › Nederlandse Vereniging van Archeologen (NVvA)
- › Nederlandse Vereniging van Archeologische Opgravingsbedrijven (NVAO)
- › Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)
- › Raad voor Cultuur
- › Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
- › Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB)
- › Stichting Werelderfgoed Nederland
- › Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)
- › Vereniging van Ondernemers in Archeologie (VOiA)

Schoenen voor bruidegom,
Check, check mate!
Bruidspaar S/S 2009,
vervaardigd door Jan Taminius

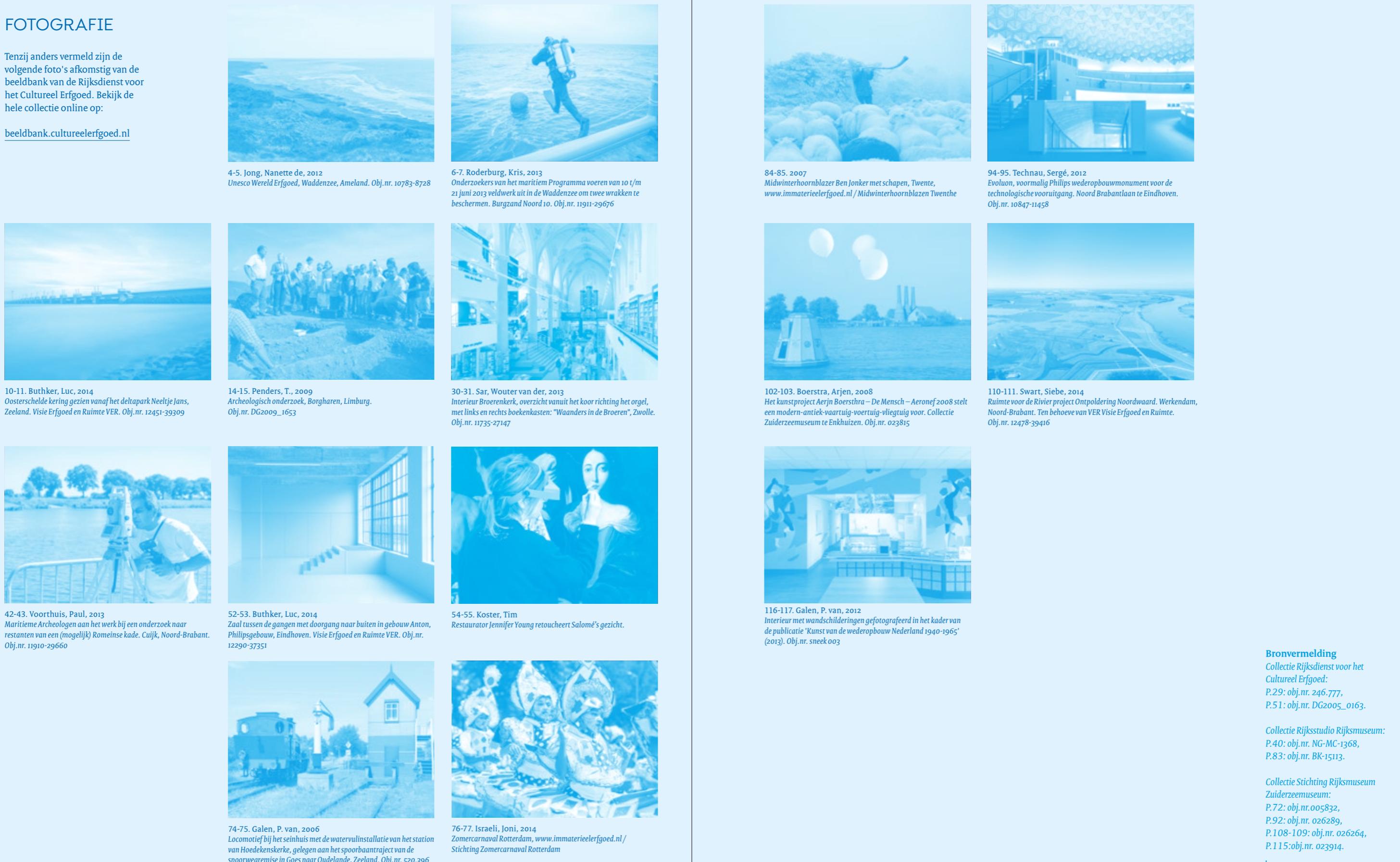
PIET KNEDDERT
want helaas niet.
U NIET HEEF
NIET PENGEN
Doe je moest
verstand
bekend!

FOTOGRAFIE

Tenzij anders vermeld zijn de volgende foto's afkomstig van de beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bekijk de hele collectie online op:

beeldbank.cultureelerfgoed.nl

COLOFON

Dit is een uitgave van
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Tekst
Directoraat-Generaal Cultuur en Media

Vormgeving
Studio Duel

Druk
Xerox/OBT, Den Haag

Februari 2017

Aan de inhoud van deze publicatie is de grootste zorg besteed.
Voor eventuele onjuistheden kan evenwel geen aansprakelijkheid
worden aanvaard, noch kunnen aan deze publicatie rechten
worden ontleend.

Dit is een uitgave van
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Februari 2017